

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ЛУГАНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Навчально-методичний посібник

Харків
«Друкарня Мадрид»
2019

УДК 316.4
П 86

**Рекомендовано вченою радою
Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
(протокол № 6 від 18.09.2019 року)**

Рецензенти:

І. О. Корнієнко, завідувач кафедри практичної психології КЗ ЛОР «Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти», кандидат психологічних наук;

І. В. Іванюк, старший науковий співробітник відділу компаративістики та інформаційно-освітніх інновацій Інституту інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України, кандидат педагогічних наук

Психологічна безпека освітнього середовища : навчально-методичний
П86 посібник / упоряд. : В. В. Байдик, Н. О. Столбун. Харків : Друкарня Мадрид,
2019. 100 с.

ISBN 978-617-7845-06-4

У навчально-методичному посібнику розглянуто широке коло сучасних проблем, пов'язаних зі створенням безпечного освітнього середовища в закладах освіти. Видання містить перелік документів, у яких ідеться про закріплення законами та іншими нормативно-правовими актами чітко визначених правил, норм, стандартів і вимог щодо організації життєдіяльності учнів в освітньому середовищі. Особливу увагу приділено практичному алгоритму дій адміністрації та психологічної служби закладів освіти у випадках порушення прав дітей.

Посібник адресований адміністрації, працівникам психологічної служби закладів дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної) та вищої освіти, методистам методичних кабінетів (центрів), які відповідають за психологічну службу, працівникам центрів практичної психології та соціальної роботи й усім зацікавленим особам.

УДК 316.4

ISBN 978-617-7845-06-4

© Луганський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти, 2019
© «Друкарня Мадрид», 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ДИТИНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	6–16
1.1. Стан кримінальних правопорушень в Україні, учинених дітьми та за їхньої участі	6
1.2. Психологічні та поведінкові наслідки насильства над дітьми	10
РОЗДІЛ 2. СТВОРЕННЯ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ КОМПЛЕКСНОЇ СИСТЕМИ ПРОТИДІЇ ТА РЕАГУВАННЯ НА ВИПАДКИ НАСИЛЬСТВА	17–35
2.1. Булінг (цькування) дитини в освітньому середовищі	17
2.2. Запобігання та протидія домашньому насильству й насильству за ознакою статі	24
РОЗДІЛ 3. ПРЕВЕНТИВНЕ ВИХОВАННЯ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА	36–83
3.1. Превентивне виховання учнів у освітньому закладі	36
3.2. Практика реалізації превентивного підходу в освітньому процесі (з досвіду СЗШ I–III ступенів № 5 м. Северодонецька Луганської області)	39
НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА	84
ГЛОСАРІЙ	86
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	90
СПИСОК ДЖЕРЕЛ	92
ДОДАТКИ	95

ПЕРЕДМОВА

Однією з умов формування готовності дитини долати труднощі в широкому життєвому просторі є її психологічна захищеність, безпека в сім'ї та школі. Саме за таких умов дитина може розкривати свій природний потенціал. Проблема не нова, але потрібно усвідомити, що це не бажання чи професійні здібності окремого керівника чи вчителя, освітній простір передбачає постійний взаємовплив та комунікацію всіх учасників освітнього процесу, вплив створених рольових та сімейних стосунків, встановлення традицій і правил шкільного колективу тощо. Безпека в освітньому просторі формується не одразу та не довільно, це продукт системної роботи професіоналів, які враховують усі ризики та загрози суспільного життя.

Психологічна безпека освітнього середовища є важливим критерієм функціональності закладу освіти, тому ми маємо всі підстави приділити цій тематиці посилену увагу.

У сучасному суспільстві збільшується кількість джерел психологічної загрози, які шкодять здоров'ю людини, порушуючи її життєдіяльність. Стали доволі поширеними агресивні вияви в соціальному середовищі, насильницькі дії людей у ставленні один до одного, тому сьогодні забезпечення психологічної безпеки особистості набуває особливої значущості.

Проблема насильства у світі та в Україні, на жаль, дуже поширена. Від нього страждають як жінки, так і чоловіки, але здебільшого насильство стосується найвразливішої категорії – дітей. Насильство має цілу низку складних причин, а нинішня криза в країні, безсумнівно, поглиблює проблему. Загальноєвропейським є факт, що ризики насильства зростають в умовах військових конфліктів та гуманітарної кризи. Градус агресії не знижується навіть після п'яти років війни на Сході України.

Основний тягар збройного конфлікту відчувають на собі мешканці Луганської та Донецької областей. Конфлікт продовжує загрожувати фізичному та психологічному стану людей. Подібні явища можуть впливати на рівень конфліктності в середовищі ВПО та провокувати ризики насильства в сім'ї та поза її межами. Організації соціального захисту відзначають збільшення кількості повідомлень про випадки насильства та жорстокої поведінки серед дітей з початку збройного конфлікту. Зниження доступності соціальних послуг, безробіття, проблеми переміщених осіб, погіршення психосоціального благополуччя мають негативний вплив на населення, що в багатьох випадках призводить до невиконання батьками своїх обов'язків щодо дітей. Іноді ситуація призводить до того, що дорослі члени сім'ї не мають можливості або навіть бажання й сил реагувати на потреби чи проблеми дітей або членів родини. Особливо це стосується теми насильства, яка поки що залишається в суспільстві соціальним табу: її відкрито не обговорюють. Причина цього – це, по-перше, соціокультурні бар'єри та, по-друге, прогалини законодавчого й інституційного забезпечення. Замовчування проблеми в суспільстві, поширеність гендерних стереотипів і недостатній рівень обізнаності про права людини ускладнює ситуацію, і невелика статистика щодо звернень у поліцію щодо проявів насильства не може тішити; це, навпаки, насторожує.

Результати дослідження Українського центру соціальних реформ «Гендерно обумовлене насильство в регіонах, які постраждали від конфлікту» на підконтрольних Україні територіях Донецької та Луганської областей підтвердили, що

переважна більшість постраждалих у цих громадах не звертались ані по психологічну допомогу, ані до правоохоронних органів, ані по медичну допомогу. Серед основних причин незвернень зазначались необізнаність щодо наявності організацій, які можуть надати допомогу, відсутність відповідних закладів у населених пунктах.

Для того щоб подолати проблему, необхідно підвищувати рівень обізнаності суспільства про права людини, зокрема про право на безпеку та свободу від примусу й насильства. Одним зі шляхів розв'язання проблеми може стати робота працівників психологічної служби в закладах освіти (дошкільної освіти, закладів загальної середньої освіти, професійної та професійно-технічної освіти), з урахуванням особливостей конфлікту.

За даними щорічного звіту, у Луганській області мережа працівників психологічної служби представлена в кількості 211 практичних психологів і 135 соціальних педагогів. Завдяки активній діяльності в регіоні міжнародних благодійних і громадських організацій вони мають можливість навчатись широкого кола питань, зокрема питань запобігання й попередження насильства. Але проблема ускладнюється тим, що навчання фахівців на семінарах, курсах, тренінгах залишається на рівні теоретичної обізнаності з питань гендерного насильства, жорстокої поведінки, проявів булінгу в освітньому середовищі. Залишається відкритим питання, як психологу чи соціальному педагогу виявити жертв насильства й агресорів, ідентифікувати їх серед учнів та батьків, та, головне, скорегувати подальші кроки реагування на ці випадки, налагодити міжсекторальну взаємодію закладів освіти з організаціями й установами, службами підтримки постраждалих осіб, до яких слід звернутись у таких випадках. Саме ці питання автори намагались компетентно розкрити в цьому виданні. Посібник створено з метою підвищення рівня обізнаності психологів та соціальних педагогів щодо форм, причин і наслідків насильства, особливостей правового захисту учасників освітнього процесу.

Автори посібника висловлюють щире подяку за плідну співпрацю науковців Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти з ГО «Ла Страда – Україна», завдяки чому працівники психологічної служби Луганщини можуть отримувати сучасні інноваційні розробки та практичні матеріали з питань захисту прав дітей. Матеріали розроблених фахівцями та фахівчинями ГО «Ла Страда – Україна» посібників, тренінгів, семінарів з проблематики протидії булінгу, попередження насильства, вирішення конфліктів мирним шляхом активно впроваджуються в профілактичні заходи превентивного напрямку закладів освіти області.

Пропонуємо ознайомитися з практичним досвідом фахівців психологічної служби освітнього закладу м. Северодонецька щодо реалізації превентивного виховання школярів. Створена та впроваджена ними авторська профілактична програма з правового виховання стала переможцем обласного етапу Всеукраїнського конкурсу авторських програм практичних психологів і соціальних педагогів «Нові технології в новій школі».

Отже, актуальність цього посібника зумовлена гострою проблемою посилення виховної функції освітнього закладу, формування превентивного виховного середовища з урахуванням нової соціокультурної реальності.

РОЗДІЛ 1.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ДИТИНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1.1. СТАН КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ В УКРАЇНІ, УЧИНЕНИХ ДІТЬМИ ТА ЗА ЇХНЬОЇ УЧАСТІ

Насильство над дітьми – це глобальна проблема, яка стала очевидною протягом останніх двадцяти років. Насильство над дітьми ставить під загрозу глобальний розвиток людства. Коли діти стають свідками або жертвами емоційного, сексуального чи фізичного насильства, це завдає шкоди їх здоров'ю, добробуту та майбутньому. Проблема насильства стосується не лише окремих дітей або сімей, а є загрозою сталому розвитку суспільства загалом. Принцип запобігання та реагування на насильство, жорстоке поводження й експлуатацію дітей має бути ключовим в організації освітнього процесу закладів освіти [13].

Як свідчать статистичні дані по Україні (лист МОНУ «Щодо профілактики кримінальних правопорушень серед неповнолітніх» № 1/11–849 від 28.01.2019 року), проблема насильства над дітьми залишається значною мірою недооціненою в країні. Деякі форми домашнього насильства приймаються як соціальна норма. Згідно зі звітом ЮНІСЕФ 2018 року, 42% батьків уважають, що емоційне насилля є допустимим задля навчання. Частка тих, хто допускає застосування фізичної сили до дитини в якості дисциплінарної міри, становить 14% [17].

На підставі «Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року», яка була прийнята 18 грудня 2018 р. за № 1027-р, у державі протягом останніх років було прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на вдосконалення законодавства у сфері захисту прав дітей, поліпшення стану превентивної та профілактичної роботи, створення ефективної системи виправлення й ресоціалізації неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом. Насамперед слід відзначити схвалені та затверджені Президентом України, Кабінетом Міністрів України стратегії та програми, серед яких:

- «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року»;
- «Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року»;
- «Стратегія розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 року»;
- Державна соціальна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року;
- План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року;
- Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2016–2020 роки.

Міністерство освіти і науки України проаналізувало систему заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію факторів, що викликають вчинення неповнолітніми злочинів, які проводилися закладами освіти відповідно до листа МОН від 14.05.2018 року за № 1/9 – 301, та інформує, що майже в усіх регіонах налагоджене міжвідомча взаємодія з підрозділами кримінальної превенції Національної

поліції України, службами в справах дітей щодо запобігання злочинності та насильства в дитячому середовищі. Однак, незважаючи на проведення в закладах освіти такої системи заходів, аналіз стану правопорушень серед підлітків дає підстави вважати подолання криміногенної ситуації в дитячому середовищі проблемою гострою та актуальною [17].

За інформацією Національної поліції України щодо неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, яка надана в листі МОН України «Щодо профілактики кримінальних правопорушень серед неповнолітніх» за № 1/11 – 849 від 28.01.2019 року, маємо можливість порівняти стан кримінальних правопорушень неповнолітніми по областях (таблиця 1.1).

Таблиця 1.1

Відомості щодо стану кримінальних порушень неповнолітніми за 2018 рік

№	Область, місто	Усього	З них							
			Віком до 14 років включно	Учні середніх закладів освіти	Студент ПТНЗ	Працевдатні, які не працюють і не навчаються	Раніше вчиняли злочин	У т. ч. з яких судимість не знята і не погашена	У стані алкогольного сп'яніння	У стані наркотичного сп'яніння
1	Одеська	295	43	78	34	157	19	8	6	-
2	Донецька	290	62	131	91	46	43	26	24	1
3	м. Київ	285	26	110	37	57	6	-	-	-
4	Дніпропетровська	245	47	91	54	61	63	20	5	-
5	Харківська	240	32	99	68	58	45	22	5	1
6	Житомирська	209	29	89	44	60	36	11	1	-
7	Закарпатська	207	31	70	31	86	32	8	11	2
8	Миколаївська	203	37	83	50	59	34	19	8	-
9	Вінницька	192	40	84	41	39	29	9	6	-
10	Запорізька	174	26	51	33	77	17	5	3	-
11	Полтавська	167	21	62	61	36	35	14	2	-
12	Кіровоградська	161	31	53	49	34	15	5	6	-
13	Сумська	158	25	51	59	27	28	15	2	-
14	Львівська	153	16	50	33	36	16	8	4	-
15	Київська	147	28	56	27	33	21	7	5	1
16	Хмельницька	137	13	46	20	42	2	2	1	-
17	Івано-Франківська	117	20	49	40	18	16	4	6	-
18	Луганська	112	23	60	38	8	23	15	5	-
19	Рівненська	100	17	39	15	35	17	8	1	-
20	Тернопільська	82	15	26	28	8	2	1	1	-
21	Черкаська	78	8	27	19	21	3	2	5	-
22	Чернівецька	72	12	24	12	15	3	-	3	-
23	Волинська	61	9	21	16	14	10	5	5	-

24	Херсонська	65	6	16	15	32	9	3	-	-
25	Чернігівська	59	15	30	10	10	13	3	1	-
26	АР Крим	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27	м. Севастополь	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Усього по Україні	4009	631	1496	925	1069	537	220	116	5

Як ми бачимо з даних таблиці, більше за все правопорушень учинено неповнолітніми в Одеській (295), Донецькій (290), Дніпропетровській (245), Харківській (240) областях та м. Києві (285). Луганська область посідає 18 місце серед інших за цими показниками.

Інформацію про кількість випадків кримінальних правопорушень, учинених дітьми та за їхньої участі у 2018 році порівняно з 2017 роком, представлено в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

**Кількість випадків кримінальних правопорушень,
учинених дітьми та за їхньої участі**

Зареєстровано кримінальних правопорушень, учинених дітьми та за їхньої участі			
	<i>2017 рік</i>	<i>2018 рік</i>	<i>Динаміка у %</i>
Усього:	6780	5665	-16,4
тяжких та особливо тяжких	3201	2473	-22,7
умисне вбивство за ст. 115 Кримінального кодексу України (далі – ККУ)	330	32	+6,7
умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 ККУ)	68	49	-27,9
зґвалтування (ст. 152 ККУ)	21	6	-71,4
грабіж (ст.186 ККУ)	574	467	-18,6
розбій (ст. 187 ККУ)	163	135	-17,2
шахрайство (ст. 190 ККУ)	215	133	-38,1
вимагання (ст. 189 ККУ)	19	3	-84,2
крадіжка (ст. 185 ККУ)	4042 <i>59,6 % від загальної кількості</i>	3348 <i>59,1 % від загальної кількості</i>	-17,2
хуліганство (ст. 296 ККУ)	131	125	-4,6
незаконний обіг наркотиків (ст. 307–309 ККУ)	207	240	+15,9
Скоєно злочинів стосовно дітей			
Усього:	4639	4380	-5,6
насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 ККУ)	111	131	+18,0
статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 ККУ)	37	64	+73,0
розбещення неповнолітніх (ст. 156 ККУ)	179	168	-0,6

втягнення в злочинну діяльність (ст. 304 ККУ)	237	209	-11,8
використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1 ККУ)	7	9	+28,6
схиляння до вживання наркотичних засобів (ст. 315 ККУ)	8	3	-62,5
Потерпіло дітей від кримінальних правопорушень			
Усього	5087	4727	-7,1
тяжких та особливо тяжких	1712	1474	-13,9
умисне вбивство (ст. 115–118 ККУ)	84	92	+9,5
згвалтування (ст. 152 ККУ)	79	60	-24,1
умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 ККУ)	26	30	+15,4
розбій (ст. 187 ККУ)	98	57	-41,8
грабіж (ст. 186 ККУ)	446	342	-23,3
торгівля людьми (ст. 149 ККУ)	19	10	-47,4

Унаслідок складних соціально-економічних умов в Україні є значна кількість сімей, які опинились у складних життєвих обставинах (СЖО) та не виконують батьківських обов'язків щодо виховання власних дітей. Про таку ситуацію свідчить кількість складених протоколів за ст. 184 (невиконання батьками обов'язків щодо виховання дітей) Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП): у 2018 році – 41378, що на 19,1 % більше, ніж у 2017 році (34751).

Водночас гострою та актуальною проблемою залишаються питання насильства в сім'ї. Аналіз показників свідчить, що у 2018 році зареєстровано 2047 випадків за ст. 173-2 КУпАП (вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису), що на 15,8 % більше, ніж у 2017 році (1767). Наслідком цієї проблеми є збільшення кількості дітей, які залишилися без догляду дорослих або залишили своє місце проживання. У 2018 році до територіальних органів поліції доставлено 4847 таких дітей, що на 13,7 % більше, ніж у 2017 році (4263).

Слід відзначити збільшення кількості заяв про зникнення дітей, зареєстрованих у журналі єдиного обліку заяв громадян (далі – ЖЄО). Наприклад, у 2018 році зареєстровано 11305 заяв, що на 39,2 % більше, ніж у 2017 році (8124 заяви). У розшуку станом на 31.12.2018 року залишилось 55 дітей, що на 14,6 % більше, ніж у 2017 році (48 дітей). Водночас відстежується й позитивна динаміка: у 2018 році розшукані та повернені до родин 10071 дитина від загальної кількості зареєстрованих заяв про зникнення, що на 45,2 % більше, ніж показники 2017 року.

Також викликає занепокоєння безвідповідальність дорослих осіб щодо залучення та доведення неповнолітніх до стану сп'яніння. У 2018 році кількість випадків складає 2426, що на 23,7 % більше, ніж у 2017 році.

Розв'язання зазначених кримінальних і соціально-педагогічних проблем полягає в опорі на цілісні психолого-педагогічні технології, реалізації проєктного та особистісно орієнтованого підходів до здійснення превентивної, корекційно-розвивальної та виховної роботи.

1.2. ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПОВЕДІНКОВІ НАСЛІДКИ НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ

У різних культурах існують різноманітні уявлення про норму батьківської поведінки і про те, які дії або бездіяльність розцінюються як жорстоке поводження й відсутність турботи. Однак у більшості країн світу підтримується визначення, прийняте на нараді Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ) у 1999 році: «Жорстоке поводження, сексуальне насильство, відсутність турботи, зневага, торгівля або інші форми експлуатації, які здатні привести або приводять до фактичного збитку для здоров'я дитини, її виживання, розвитку чи гідності в контексті відносин відповідальності, довіри чи влади».

За спрямованістю дій Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» виділяє чотири форми насильства (рисунки 1.1):

Рисунок 1.1. Форми домашнього насильства

- **фізичне насильство** в сім'ї – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі та гідності;

- **сексуальне насильство** в сім'ї – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї;

- **психологічне насильство** в сім'ї – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю;

- **економічне насильство** в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я [8].

Часто психологічне насильство майже не помітне – це бажання покращити партнера (або дитину), дати йому «своє розуміння», що правильно або неправильно в його житті.

Будь-який вид жорстокого поводження веде до різноманітних наслідків, але їх об'єднує одне – шкода здоров'ю дитини, небезпека його життя. Негативними наслідками насильства є:

- втрата чи погіршення функціонування будь-якого органу;
- розвиток захворювання;
- порушення фізичного або психічного розвитку.

До психологічних та поведінкових наслідків насильства віднесені: алкоголізм; наркоманія; погіршення пізнавальних здібностей; злочинна, жорстока та інша поведінка, пов'язана з ризиком; депресія та занепокоєння; затримка в розвитку; порушення харчування й сну; почуття сорому й провини; погані взаємини; низька успішність у школі, низька самооцінка, посттравматичні стресові розлади; психосоматичні розлади; суїцидальна поведінка та нанесення собі шкоди. У дітей психологічна травма в результаті насильницьких дій істотно перевищує травму фізичну. І це не випадково.

Емоційна регуляція, міжособистісна довіра, самооцінка є найважливішими віковими новоутвореннями, які визначають здатність дитини справлятися зі специфічними завданнями вікового розвитку. Розвиток цих новоутворень відбувається, перш за все, у сім'ї й залежить від дорослих. Якщо замість захисту дитина отримує жорстоке поводження, це істотно впливає на всю траєкторію її розвитку. Унаслідок пережитого насильства в дитини виникає спектр біологічних, емоційних та когнітивних аномалій, що виражається в психологічних, соматичних і поведінкових проблемах: від труднощів у навчанні до агресії проти себе та інших.

У таблиці 1.3 наведено приклади поведінкових та соматичних проблем дитини як наслідків пережитого насильства.

Таблиця 1.3

Наслідки пережитого дитиною насильства

Найближчі	Віддалені
<ul style="list-style-type: none"> • Гостра реакція на психічну травму у вигляді: • збудження • прагнення кудись бігти, сховатися • глибока загальмованість • зовнішня байдужість • охоплення найгострішим переживанням страху, тривоги і гніву • розвиток важкої депресії • почуття власної неповноцінності 	<ul style="list-style-type: none"> • Порушення психічного розвитку дитини • Особистісні та емоційні порушення

Значна частина психічних наслідків у дітей не залежить від виду насильства. Найчастіше зазначають *неспецифічні наслідки*, зумовлені загальними механізмами порушень психіки в результаті травм насильства. Розглянемо деякі з них у таблиці 1.4.

Таблиця 1.4

Неспецифічні порушення психіки дитини в результаті травм насильства

<ul style="list-style-type: none"> • Амбівалентність (різнополюсність) дітей – поєднання імпульсивності та довготерпіння, підозрілості разом з ірраціональною вірою в поліпшення внутрішньосімейної ситуації. • Часто звинувачують себе в насильницьких діях, вважають, що насильницьке поводження з ними обумовлено поведінкою, їх характером або їх становищем у сім'ї. • Газлайтинг – заперечення почуттів, думок та спогадів партнера (дитини). «Тобі здалося», «цього не було», «ти просто не розумієш». Особливо часто це використовують гвалтівники, які заперечують факт насильства, або близькі люди, які не вірять жертві та звинувачують її у фантазіях.

- Заборона на висловлення негативних почуттів не узгоджується з природною дитячою безпосередністю. Дитина боїться висловлювати свою думку або почуття через побоювання батьківського роздратування чи гніву.
- Тривога за майбутнє. 62,4 % мають великий рівень тривожності. Висока тривожність поєднується з нестабільністю, коливанням настрою, неадекватною силою реагування (збудження, істеричний плач на незначні події).
- Відсутність здатності до емоційної саморегуляції є, імовірно, найбільш вражаючою особливістю хронічно травмованих дітей. Це відбувається у випадках браку нестабільного, передбачувального відчуття власного «Я», у слабкому відчутті відокремленості та порушення образу тіла, низькій здатності до контролю афектів та імпульсів, включаючи агресію проти себе, інших людей, деліквентних проявів, невпевненості щодо надійності та передбачуваності інших, що веде до недовіри, підозрливості та проблем з інтимністю.
- Низька самооцінка (або завищена), яка сприяє збереженню та закріпленню психологічних порушень, пов'язаних з насильством. 68,9 % дітей – жертв домашнього насильства – мають знижену самооцінку, нерозвинуте уявлення про потреби власного «Я», сплутаність ідентичності, нечіткість самовизначення, конформність, схильність до прийняття ролей, нав'язаних іншими. Низька самооцінка формує емоційну залежність, відчуття самотності.
- Висока частота депресій (напади занепокоєння, безпричинна туга, почуття самотності, порушення сну). На перший план часто виступають шкільні страхи, труднощі спілкування, погіршення успішності, втома, плаксивість, девіантна поведінка. З'являються типові соматичні симптоми – головні й м'язові болі, болі в животі. Спостерігаються спроби покінчити з собою або завершені суїциди.

Можна виділити й *специфічні порушення*, які залежать від виду насильства. Розглянемо ці порушення та статистику наслідків у дітей – жертв жорстокого поводження (таблиця 1.5), за якими можна діагностувати, що трапилось із дитиною.

Таблиця 1.5

Специфічні порушення психіки дитини за видами насильства

ФІЗИЧНЕ НАСИЛЬСТВО	
Прояви	Наслідки
<i>Порушення когнітивного розвитку:</i> нижчі показники IQ (на 20 одиниць нижче, ніж у дітей, які не мають подібного досвіду), відставання приблизно на 2 роки від свого класу з розвитку мовних і математичних навичок.	82,7 % – постійно відчувають тривогу; 65,4 % – труднощі при спробах впоратися з хвилюванням; 62,4 % – швидка втомлюваність, труднощі в концентрації уваги, лабільність настрою;
<i>Емоційні розлади:</i> бідний лексикон для передачі емоційних станів, дефіцитарність у здатності розпізнавати й реагувати на емоції інших людей, а також недостатній або надмірний контроль над емоціями.	62,4 % – порушення сну (труднощі при засинанні, зменшення тривалості сну); 53 % – легкі когнітивні порушення (труднощі із зосередженням, труднощі при рахуванні та засвоєнні нової інформації); 34,2 % – постратравматичні стресові розлади (ПТСР);
<i>Порушення міжособистісного розвитку.</i> Взаємодія з однолітками характеризується підвищеною ворожістю та агресією, спрямованою на інших. Такі діти бурхливо реагують на найменші провокації та виявляють агресію при незначних ознаках недоброзичливого ставлення. Для них типова ворожа атрибуція: діти припускають, що інші задумують проти них щось погане, а тому заслуговують	25,7 % – фобічні розлади; 21,3 % – генералізований тривожний стан; 35,6 % – депресивні розлади у вигляді депресивного синдрому легкого ступеня тяжкості; 68 % дорослих – жертв насильства в дитинстві – сприймають себе соціально ізольованими, що пов'язане з високим рівнем

на «аналогічне ставлення». Проблемна поведінка формує погану репутацію в колективі, відторгнення однолітків, що підсилює агресивність.	інтерналізаційних розладів (депресія, тривога, фобії).
<i>Соціальна ізоляція в більш дорослому віці.</i>	
СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО	
Прояви	Наслідки
<i>Емоційні розлади</i> – знижений настрій, тривога, злість. Виражається невмотивованими конфліктами з однолітками, агресивною антигромадською поведінкою, вандалізмом, аутоагресивною поведінкою. Розчарування та стигматизація – присвоєння жертвам сексуального насильства негативних якостей: зіпсованості, розбещеності, аморальності. Досить типовим для дитини є відторгнення того батька, який не є насильником, звинувачення його в зраді.	46,5 % – відчай; 52,8 % – страх повторення подій; 36,8 % – недовіра до інших; 32,7 % – проблема зі сном; 32,1 % – негативні очікування щодо майбутнього; 31,1 % – самозвинувачення.
<i>Когнітивні розлади</i> – нав'язливі спогади про те, що трапилось, труднощі із зосередженням, підвищена втомлюваність, зниження успішності.	<i>Діти 3–6 років:</i> 39 % – змішаний тривожний та депресивний розлади; 33 % – розлад адаптації (знижений фон настрою, тривожність, занепокоєння); 28 % – посттравматичні стресові розлади (одночасно тривога, страх, депресія, яка в дошкільнят поєднується із соматично-вегетативним компонентом: тремор, серцебиття, підвищена пітливість, посилення перистальтики кишківника, зниження апетиту, порушення сну).
<i>Поведінкові розлади</i> – нанесення самоушкоджень. Спостерігається істотне зниження інтересу до того, що раніше цікавило дитину, виникають думки про смерть або спроби самогубства. З'являється відчуття небезпеки: зневіра в можливостях дістати допомогу. Порушення довіри до людей. Страх незрозумілого походження – страх роздягатися на медогляді, тривожність перед настанням вечірньої пори, страх перед чоловіками або певними особами, страх залишатися на самоті з конкретною людиною. У дітей, які перенесли сексуальне насильство, значно частіше зустрічалися такі форми поведінки: <ul style="list-style-type: none"> • інтерес до фільмів еротичного та порнографічного характеру, • мастурбація з використанням предметів, • стимуляція своїх статевих органів шляхом тертя об меблі, • дотик до інтимних частин тіла дорослих, • імітація статевого акту за допомогою 	<i>Поведінкові порушення за віком:</i> 3–5 років – примхливість та плаксивість; 6–9 років – недовіра до дорослих; 10 років і старше – порушення стосунків з однолітками, відсутність друзів (підлітки часто розуміють сексуальний характер скоєних з ними дій і вважають себе зіпсованими); 78 % дітей 2–6 років виявляють ознаки сексуалізованої гри (роздягання ляльок, укладення їх одна на одну, імітація статевого акту).

<p>ляльок або м'яких іграшок. Такі діти часто при зображенні людини домальовують статеві органи, люблять яскравий одяг, фліртують з дітьми та дорослими. Саморуйнівна поведінка (нанесення самоушкоджень, суїцидальні спроби, зловживання алкоголем, наркотиками, гемблінгом (яскраво виражений хворобливий стан, який характеризується певними клінічними ознаками й потребує лікування). Люди, які страждають на гемблінг, уже не контролюють свої дії та дуже часто чинять кримінальні протиправні дії, нерідко пов'язані з продажем наркотиків. Можуть з'являтися й дісморфобічні порушення: неприязнь до свого тіла, нав'язливе миття свого тіла, підвищення гідливості до свого тіла.</p>	
<p><i>Вегетативні розлади</i> – порушення сну, апетиту.</p>	<p><i>Психічний регрес</i> – втрата раніше засвоєних навичок і поява поведінки, властивої більш ранньому віку. Діти втрачають навички охайності, зв'язність мовлення, починають бавитися не властивими їх віку іграшками.</p>
<p><i>ПСИХОЛОГІЧНЕ НАСИЛЬСТВО</i></p>	
<p>Прояви</p>	<p>Наслідки</p>
<p>Знецінення та постійна критика щодо недоліків, особливо на людях. Знецінюється зовнішність «Ти товста/ий», роль у сім'ї «Ти погана донька/син», особистість «Ти тупа/ий, дурапа» тощо.</p>	<p>Зниження соціальної компетентності, депресії, почастішання випадків самоушкоджуючої поведінки. Втрата довіри, руйнування відносин прихильності між дорослими та дітьми формують особливо в підлітковому віці схильність до проблем інтерналізації (депресія, низька самооцінка, безпорадність) та проблем екстерналізації (розлади поведінки, агресія,</p>
<p>Контроль за тим, з ким спілкується, як одягається, куди ходить, підслухування телефонних розмов, вимога питати дозволу навіть щодо дрібниць. Інакше – покарання, шантаж, істерика.</p>	

Газлайтинг – заперечення почуттів, думок і сподів партнера (дитини). «Тобі здалося», «цього не було», «ти просто не розумієш». Особливо це використовують гвалтівники, які заперечують факт насильства, або близькі люди, які не вірять жертві й звинувачують у фантазіях.	делінквентність та емоційна нестійкість). У міжособистісному розвитку страждає соціальна компетентність. Жертви психологічного насильства ухиляються від соціальних контактів або вороже ставляться до оточення. Нічні кошмари, порушення сну, страхи темряви, боязнь людей, їх гніву, а також депресія, печаль, безпорадність, загальмованість вказуються як наслідки психологічного насильства. Певедінка може бути як надмірно нормативною, орієнтованою на похвалу, так і протестною, опозиційною по відношенню до батьків або інших дорослих. Діти стають дуже агресивними або боязливими.
Ігнорування – емоційне відсторонення, яке особливо важко переносить дитина, бо відчуває, якщо вона не потрібна найважливішій людині, то їй іншим не потрібна. Звідси думки про суїцид.	
Ізоляція – вимога не контактувати ні з ким, крім того, хто чинить психологічне насильство. Жертва стає емоційно залежною та не може навіть звернутись за допомогою.	
Шантаж, залякування – позбавлення жертви власної волі, цілковите підкорення собі. Часто шантажують чимось інтимним – «не будеш робити, як я сказав, тоді покажу усім твої фото». Почуття сорому змушує жертву підкорятись.	
<i>ЕКОНОМІЧНЕ НАСИЛЬСТВО</i>	
Прояви	Наслідки
Спостерігається сильне прагнення дитини до контакту з батьком або матір'ю, що її ігнорують, та гнів, викликаний фрустрацією цього прагнення, труднощі в регуляції ефекту й дистресу, підвищене відволікання.	45,3 % – екстремальність поведінки; 43,8 % – асоціальні та деструктивні тенденції; 41,9 % – погані звички; 39,4 % – жебракування та крадіжка їжі.
Відсутність турботи в дитинстві та юнацькому віці підвищує ризик симптомів інтерналізації, загальних поведінкових проблем, проблем прихильності, ПТСР у відповідь на не пов'язані з сімейним контекстом травмизації.	

Важливо зазначити, що діти, які були свідками насильства між батьками, піддаються ризику, аналогічному жертвам насильства.

Як наслідок присутності дітей при домашньому насильстві може бути переживання дитиною провини та страху у зв'язку з упевненістю в тому, що саме вони є причиною насильства, а також безсилля й гніву через неможливість запобігти повторенню інцидентів. Діти – свідки насильства – часто прив'язані емоційно до матері, постійно хвилюються за те, що з нею може статися щось погане. Водночас вони можуть нудьгувати за батьком-агресором, фантазувати щодо турботи про батька. Часто спостерігається соматична реакція у вигляді головного болю, болю в животі, надмірної сонливості, невротичних розладів (енурез, енкопрез, оніофобія, тики). У подальшому розвиваються емоційні та поведінкові порушення, типові для жертв насильства.

Присутність дитини при актах насильства між батьками руйнує базове для розвитку дитини очікування саме від батьків захисту від болю й ушкоджень. Діти не

здатні оцінити ризики таких ситуацій і захистити себе, що переповнює їх гнітючим страхом і жахом та призводить до розвитку ПТСР [19].

Домашнє насильство може бути причиною формування в дитини віктимної поведінки, головна ознака якої – здійснення певних дій або бездіяльність, які сприяють тому, що дитина опиняється в ролі постраждалої особи або жертви.

Більшість симптомів хронічної домашньої травматизації розвивається в дитини за двома шляхами – *інтерналізації поведінки* (спрямовується на внутрішній світ) або *екстерналізації поведінки* (спрямовується на зовнішній світ). Такі два напрями є двома стратегіями адаптації дитини до очікування негативних умов існування. А саме: якщо дитина в перші роки існування зустрічає недружнє, небезпечне середовище, у неї актуалізується прогноз, що воно таким буде й надалі, тому для виживання в таких умовах треба бути якомога більш пригніченим, обережним та неактивним (щоб вижити внизу ієрархії, не дратувати сильніших) або бути агресивним, антисоціальним та імпульсивним (щоб отримати хоч якісь ресурси в умовах конкуренції та дефіциту найбільш необхідного) [18].

РОЗДІЛ 2. СТВОРЕННЯ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ КОМПЛЕКСНОЇ СИСТЕМИ ПРОТИДІЇ ТА РЕАГУВАННЯ НА ВИПАДКИ НАСИЛЬСТВА

2.1. БУЛІНГ (ЦЬКУВАННЯ) ДИТИНИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

Заклад освіти як соціальний інститут суспільства є суб'єктом безпеки, який здатний будувати свою власну (локальну) систему безпеки як за допомогою освіти й виховання, так і за допомогою вирішення завдань розвитку особистості. Важливість освітнього середовища важко переоцінити. Воно визначає щоденне відчуття «мій світ», емоційні стани, енергію, не кажучи вже про цінності й інтелектуальний розвиток. Це стартова сходинка для подальшого руху у відкритому інформаційно-життєвому просторі, у якому стихія та невизначеність мають в собі творчий та руйнівний ресурс одночасно, залежно від психологічних настанов і діяльнісних навичок, набутих у школі [40].

Безпечне освітнє середовище є фундаментальним критерієм функціональності освітнього процесу. Отже, в умовах зміни парадигми освіти, на етапі становлення Нової української школи, маємо великі підстави приділити цьому критерію посилену увагу.

За словами генерального директора директорату інклюзивної та позашкільної освіти МОН Лариси Самсонової, статистика повідомлень про булінг у школах зростає, однак у відомстві не вважають це вкрай негативним фактором. 2018 року в українських школах зафіксували близько 109 тис. звернень до психологів через цькування. Як зазначається, 39 % усіх звернень надходили від дітей, 29 % – від учителів, ще 5 % – від сторонніх людей, а решта – від батьків. «Те, що збільшився цей показник, означає, що люди знають, що це булінг. А що далі з цим робити – ми вже маємо думати», – зауважила Лариса Самсонова.

Проблема шкільного насильства в різних формах прояву сьогодні існує практично в кожному освітньому середовищі. Педагогічний колектив не має достатнього рівня фахової підготовки з попередження випадків булінгу та чіткого алгоритму реагування в умовах прояву вказаного феномену.

Головною метою заради створення безпечного середовища є навчання дітей та дорослих безпечній взаємодії в освітньому процесі, а також захист дітей від насильства та зловживань з боку однолітків і дорослих, зокрема батьків або осіб, що їх замінюють, працівників освітніх закладів. Приділяється велика увага розв'язанню цієї проблеми в європейській і західних освітніх системах [21].

Освітнє середовище має бути безпечним місцем, де діти відчуватимуть себе захищеними та в безпеці. Усі діти заслуговують навчатись у такому середовищі, де забезпечують їхні базові потреби – потребу в навчанні, додаткові потреби (для дітей з особливими освітніми потребами). Таке середовище забезпечує можливості дітям робити власний вибір, можливості для вдосконалення наявних та розвитку нових практичних навичок, отримання нових знань, розвитку свого позитивного ставлення до інших.

Взаємини між дітьми, між дітьми та дорослими в закладі освіти мають величезний вплив на становлення особистості учнів та їх подальшу соціалізацію. Насильство в закладах освіти має різну природу й характер, проявляється як у формі одноразових насильницьких дій, так і у вигляді постійних знущань, принижень і систематичного цькування (булінг) [14].

Незважаючи на масштабність і складність проблеми, психологічна служба системи освіти має великі можливості для профілактики насильства. Безпечна, доброзичлива атмосфера освітнього середовища, заснована на довірі й повазі, може бути створена завдяки організаційно-управлінським заходам та інформаційно-просвітницькій роботі, яку планують, спрямовують та виконують фахівці психологічної служби.

Актуальність проблеми булінгу обумовила ухвалення певних законодавчих актів щодо проведення заходів попередження випадків булінгу в освітньому середовищі. А саме:

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (№ 2657-VIII від 18.12.2018 р.).
2. Лист МОН України від 29.12.2018 року № 1/9 – 790 «Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству».
3. Лист МОН України від 29.01.2019 року № 1/11-881 «Рекомендації для закладів освіти щодо застосувань норм Закону України щодо протидії булінгу».
4. Постанова Кабміну України «Про деякі питання освітнього омбудсмена» від 06.06.2018 року № 491.

Булінг (відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» – далі Закон щодо протидії булінгу) – це «діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, унаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого».

Причин безліч, а жертвою може стати кожен з нас, хто не вписався в рамки того чи іншого колективу.

Усі випадки булінгу, попри їх різноманіття, мають спільні риси:

- дисбаланс влади – кривдник і жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища, різної раси, статі, релігії, сексуальної орієнтації тощо;
- намір нашкодити – кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується, спостерігаючи за цим;
- погроза подальшої агресії – кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання;
- систематичність (повторюваність) діяння;
- наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);
- дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

Види булінгу визначено в *таблиці 2.1.*

Таблиця 2.1

Види булінгу

Економічний – крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей, вимагання грошей).	Фізичний – багаторазові повторювані удари, стусани, підніжки, блокування, поштовхи й дотики небажаним і неналежним чином.
Психологічний – знущання або залякування за допомогою образливих слів, яке включає в себе постійні образи, погрози й неповажні коментарі про кого-небудь; принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, міміка обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, жарти, маніпуляції, шантаж.	Сексуальний – принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки в переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти.
Кіберзалякування (кібербулінг) – звинувачення когось із використанням образливих слів, брехні та неправдивих чуток за допомогою електронної пошти, текстових повідомлень і/або повідомлень у соціальних мережах.	

Причини булінгу:

- домашнє насильство;
- страх і віктимна поведінка;
- наявність референтної групи;
- нездатність до рефлексії та адекватного прояву почуттів.

Потрібно розуміти вікову психологію. Діти розуміють наявність певних правил, які є в колективі, суспільстві, школі. Наприклад, бити когось, знущатись – це неприйнятно, за це буде покарання. Але природна агресія нікуди не зникне.

Для того, щоб стримати себе від агресивних дій, у дитини є два способи: або збудувати середовище так, щоб фон агресії знижувався й потреба в домінуванні спрямовувалась в конструктивне русло, або ж контролювати себе силою волі. Що таке сила волі й коли вона формується? Це функція лобної долі мозку, яка відповідає за контроль поведінки. Але ця частина вищої нервової системи формується в середньому до 25 років. І часом дитині 11–15 років просто бракує фізичних ресурсів для контролю своєї поведінки, тому що її змушують 45 хвилин сидіти й робити те, що їй часто не цікаво. Діти не мають можливості вставати, рухатись тощо. Щоб відповідати правилам, дитина також витрачає свої сили. І через усі «дисциплінарні правила» в дитини іноді просто «дах зриває», коли вона залишається в міжурочний час на перерві серед своїх однолітків [28].

Для вирішення проблеми булінгу в школах потрібно працювати на всіх напрямках – з батьками, учителями та дітьми. Тобто потрібен певний алгоритм та система дій.

Ухвалений 18 грудня 2018 року Верховною Радою України Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)» несе за собою низку змін у вирішенні вищезазваної проблеми. Так, внесено зміни до Кодексу про адміністративні правопорушення України та до Закону України «Про освіту».

Керівник закладу освіти має забезпечувати створення в закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування). У листі МОН України від 29.12.2018 року № 1/9 – 790 «Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству» зазначено: «Провідну роль у боротьбі з булінгом та домашнім насильством відведено

педпрацівникам закладів загальної середньої освіти, на яких, зокрема, покладено обов'язки щодо проведення з учасниками освітнього процесу виховної роботи щодо запобігання та протидії домашньому насильству та булінгу; інформаційно-просвітницьких заходів; необхідності невідкладного інформування визначених законом органів про випадки домашнього насильства та булінгу, що стали їм відомі; організації роботи практичного психолога / соціального педагога з постраждалими дітьми».

Відповідно до ч. 2. ст. 25, ч. 3 ст. 26 Закону України «Про освіту» та листа МОН України від 29.01.2019 року № 1/11–881 «Рекомендації для закладів освіти щодо застосувань норм Закону України щодо протидії булінгу», керівник також:

- забезпечує створення в закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування);
  - з урахуванням пропозицій територіальних органів (підрозділів) Національної поліції України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, головного органу в системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, служб у справах дітей та центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді розробляє, затверджує та оприлюднює *план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти*;
  - розглядає заяви про випадки булінгу (цькування): здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та видає рішення про проведення розслідування;
    - повідомляє уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України та службі в справах дітей про випадки булінгу (цькування) у закладі освіти;
    - створює комісію з розгляду випадків цькування;
    - скликає засідання комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) для прийняття рішення за результатами проведеного розслідування та вживатиме відповідних заходів реагування;
    - забезпечує виконання заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг, стали його свідками або постраждали від булінгу (цькування).

Змінами до ст. 30 Закону України «Про освіту» передбачено зобов'язання закладів освіти забезпечувати на своїх вебсайтах відкритий доступ до правил поведінки здобувача освіти в закладі освіти, плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу, порядку подання та розгляду заяв про випадки булінгу від здобувачів освіти, їх батьків тощо.

У закладах освіти мають бути розроблені:

1. Правила поведінки здобувача освіти.
2. План заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькування) у закладі освіти.
3. Порядок подання та розгляду (з дотриманням конфіденційності) заяв про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти.
4. Порядок реагування на доведені випадки булінгу (цькування) у закладі освіти та відповідальність осіб, причетних до булінгу (цькування).

В Україні з метою контролю за дотриманням законних прав та інтересів громадян у діяльності органів виконавчої влади та посадових осіб у 1998 році введена

посада омбудсмена і називається вона «уповноважений Верховної Ради України з прав людини».

Крім того постановою Кабінету Міністрів України «Про деякі питання освітнього омбудсмена» від 06.06.2018 року № 491 затверджено «Положення про освітнього омбудсмена», у якому прописано функції Служби освітнього омбудсмена України, напрямки роботи та взаємодії з освітніми закладами, порядок та умови звернення до освітнього омбудсмена.

У статті 173-4 КУАП чітко визначено адміністративну відповідальність за булінг (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Адміністративна відповідальність за булінг

<i>Діяння</i>	<i>Вік</i>	<i>Хто несе відповідальність</i>	<i>Розмір штрафу (або громадські роботи)</i>	<i>Громадські роботи (або штраф)</i>
Булінг скоєний дітьми	До 14	Батьки	850–1700 або	20–40 годин
	14–16	Батьки	850–1700 або	20–40 годин
	Понад 16	Діти	850–1700 або	42 години
Булінг скоєний дорослими	Понад 16	Особисто	850–1700 або	42 години
Повторний або груповий булінг	14–16	Батьки	1700–3400 або	40–60 годин
	Понад 16	Особисто	1700–3400 або	40–60 годин
Приховування булінгу	Керівник закладу	Особисто	850–1700 або	Виправні роботи до 1 місяця з відрахуванням 20 % заробітку
ПРОТОКОЛИ				
за вчинення цього порушення вповноважені складати органи Національної поліції України, а притягувати до адміністративної відповідальності будуть місцеві суди				

Щодо кримінальної відповідальності: оскільки нормами цього Закону не передбачається внесення змін до Кримінального кодексу України стосовно запровадження кримінальної відповідальності за скоєння правопорушень, пов'язаних з булінгом (цькуванням), оскільки скоєння правопорушником при вчиненні булінгу (цькування) інших дій, кваліфікуються відповідними статтями Кримінального кодексу України, зокрема – заподіяння тілесних ушкоджень різних видів тяжкості тощо, тому в цьому випадку правопорушник нестиме відповідне кримінальне покарання без додаткового зазначення про це в Кодексі України «Про адміністративні правопорушення». Введення штрафів не може знизити рівень агресивності серед учнів. Справа в освітньому середовищі, де виникає насильство. Контекст Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», на жаль, не передбачає поліпшення психологічного здоров'я в освітньому середовищі. А саме через різні розлади, нерозв'язані конфлікти, незадоволені потреби конфлікти між дітьми набувають форми пожежі [3].

До певної міри агресивна поведінка притаманна живим істотам, у тому числі й людям. Ми наділені психікою, яку успадкували еволюційно, і там «вшиті» природою агресія й поведінкові моделі, наприклад, домінування. Просто покараннями цього не розв'язати. Щоб таких випадків стало менше, потрібно кардинально змінити освітнє середовище, змінити навчання, приділяти увагу психологічному здоров'ю дітей, педагогів, батьків.

У школах мають бути місця фізичної активності для випускання напруги. Наприклад, у Фінляндії діти з педагогами виходять на 40 хвилин на вулицю, щоб пограти у футбол, теніс, схованки тощо. Активно використовуються музичні, мистецькі прийоми. Крім того, необхідно створювати місця тиші, де дитина може усамітнитись, побути з собою наодинці.

Має бути менше психологічного насильства з боку педагогів, тому що це навіть не помічається, не ідентифікується як насильство. Наприклад, учителька веде урок і каже: «Ваш клас нічого не розуміє. Я знаю, що вам це не цікаво, тому що у вас один Instagram у голові. А розумні люди це знають». Це фактично йде атака на самооцінку дитини. Чи коли дитина змушена вчити величезний матеріал, ніхто не запитує, як вона себе почуває. Нікого не цікавить, що крім цього величезного матеріалу в дитини є ще алгебра, контрольна з фізики та аудіювання з англійської тощо – і все це в купі, а кожен педагог вимагає своє. Це теж форма насильства. І погана оцінка також сприймається як удар по особистості дитини. Усе це породжує відчуття тиску, позначається на психіці. І дитина, особливо коли в неї не складається з навчанням, хоче своєї сатисфакції. І вона починає доводити свою «крутизну» іншими, часто агресивними та небезпечними діями [3].

Для того, щоб зменшити такі випадки, хоча б кричучі, потрібно перенаправити увагу дітей в інше русло. В освітньому закладі можна ухвалити концепцію психологічного здоров'я чи кодекс безпечної поведінки, затвердити її учнівською радою, батьківським активом.

Сподіваємося, **ставлення батьків** до психологічного стану своїх дітей через закон про булінг стане більш прискіпливим. Але вони будуть просто карати своїх дітей. Звісно, є категорія батьків, десь 2–3 %, які ходять до психологів, шукають підхід. Більша ж частина буде просто казати «Не отримаєш планшет» або «Так, у нас з тобою серйозна розмова» тощо. Не кращі варіанти. Це породжує психоз. Потрібно шукати результативні рішення, а не прості, швидкі і травмуючі [38].

Поведінкові спостереження за дітьми та поведінкові навички батьків у випадках булінгу надано в *таблиці 2.3*.

Таблиця 2.3

Поведінкові спостереження за дітьми та поведінкові навички батьків у випадках булінгу

Якщо дитина стала жертвою цькування	
як поводить дитина	що робити батькам
Вона не хоче йти до школи, стала замкненою, має низьку самооцінку, майже весь час хоче бути сама, зазвичай не має друзів.	1. Батькам потрібно постійно говорити про особисті кордони. Як правило, жертвами булінгу стають ті діти, які не вміють будувати власні кордони. Тобто діти можуть не розуміти, що їм потрібно робити, коли на них починають кричати, і як на це реагувати.

	<p>Потрібно бути сміливим, аби ці кордони озвучувати, наприклад: «Не кричи на мене! Мені це не приємно», «Не чіпай мене!», «Я не дозволяю мене торкатись!» і тому подібне. Дитина повинна розуміти кордони свого тіла й своїх емоцій, за які не можна переступати іншим.</p> <p>2. Батькам потрібно показати своїй дитині, як словами можна домовитися з кривдником і знайти в нього слабкі сторони, аби в подальшому такі випадки не повторювались. У такому разі нападники, не помітивши у відповідь агресивної поведінки від дорослих, розуміють, що це не цікаво і не має сенсу.</p> <p>3. Батькам важливо не втручатись у стосунки чужих дітей і не робити їм зауважень. Ви можете повідомити про проблему батькам дитини-кривдника, і вони вже мають розбиратись із ситуацією. Якщо дорослий, а отже фізично сильніший, вказує дитині на її неправильну поведінку, це може спровокувати зворотній ефект.</p>
<p>Якщо дитина стала нападником і ображає інших</p>	
<p>Дітей, схильних до жорстокого поводження, стає дедалі більше. На це, переважно, впливає побачене в соціальних мережах. Ці діти проявляють удому непослух щодо правил, які встановлюють батьки, ніби нічого й нікого не бояться. Вони можуть бути жорстокими. Якщо не брати до уваги психічні розлади, які трапляються в дітей дошкільного та шкільного віку, то причиною жорстокої поведінки може бути неспроможність контролювати власні емоції, проявляти їх і розуміти, як регулювати свій емоційний стан. Часто дорослі, які говорять дитині, як правильно поводити себе в таких ситуаціях, забувають виконувати ці правила у власному житті. Серед дорослих також спостерігається булінг. Діти вчать у дорослих і бачать, що погрожувати, обзивати, кричати, штовхати – це нормальне явище. Тому діти можуть демонструвати таку поведінку в стосунках зі своїми однолітками.</p>	<p>Батькам, діти яких стали нападниками, варто пояснити наслідки жорстокої поведінки. Тобто до якого моменту це може бути невинна гра, а де вже вимагання грошей, штовхання, погрози, образи чи навіть побиття несуть серйозну відповідальність для кривдника. Батькам, в обох випадках, потрібно звертатись до психолога. Або ж є варіант звернутись до соціальних служб, які допоможуть впоратись з конкретною проблемою, чи то в школі, чи в сім'ї.</p>

За огляду на те, що батьки є учасниками освітнього процесу, неможливе виключення їх впливу на ситуацію булінгу. Тому доречним буде планування роботи з батьками в цьому напрямку та підготовка порад.

Зокрема:

- Насамперед – дати сигнал своїй дитині, що її розуміють, люблять, морально підтримують. Не потрібно форсувати події, не потрібно тиснути на дитину, щоб

вона одразу все вам розповіла. Насильницька комунікація не призведе ні до чого доброго.

- Потрібно пояснювати дітям, що все ж треба відстоювати свою гідність. Кожна людина має свої права, і ніхто не має принижувати її гідність. Але відстоювати її також потрібно гідно. Варто навчитись опановувати своє хвилювання, починати управляти своїми емоціями, не піддаватися одразу страху.

- Іноді дитині варто навчитись захищатися фізично. Не обов'язково на удар відповідати ударом, можна навчитись його відводити, можна навчитись захищатись, опанувати якісь єдиноборства, які вчать не тільки фізичної сили, але й психологічної стійкості та впевненості в собі.

- Іноді батькам постраждалої дитини потрібно знаходити мову з батьками дитини-агресора. І часто батьки також вдаються до агресії. Наприклад, починають розмову зі слів «Як ви виховуєте свою дочку / сина?!», що призводить до конфронтації. Такі розмови краще проводити не на емоціях і не в присутності дітей, щоб було більше конструктиву.

- Звертати увагу на поведінку та настрій своїх дітей, їх фізичний та психічний стан. Можливо, ваша підтримка – це найперше, чого дитина потребує. Якщо ви виявили проблему, пов'язану з булінгом (вашу дитину б'ють чи ображають у школі), звертайтеся до директора закладу або до відділу поліції.

- Ніколи не можна батькам скривдженої дитини йти «розбиратися» з дитиною-кривдником. Спочатку треба знайти контакт з батьками дитини-кривдника. Якщо це не допомагає, то поговорити при свідках. Коли ж конструктивне спілкування не виходить, можна підключати додаткові методи вирішення конфлікту, навіть до суду. Тут якраз можуть знадобитися механізми ухваленого закону про протидію булінгу.

Звертайтеся до фахівців закладу освіти, якщо ви стали помічати, що ваша дитина не може вербально виділити свої емоції. Така ситуація може бути початком формування в дитині алекситимії (грец. а – заперечення, lexis – слово, thyme – почуття) – нездатності особи називати емоції, пережити нею самою або іншими людьми, тобто переводити їх у вербальний план [38].

2.2. ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ НАСИЛЬСТВУ ЗА ОЗНАКОЮ СТАТІ ТА ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

Насильство за ознакою статі

XX і XXI століття – це епоха встановлення гендерної рівності (соціальної рівності чоловіків і жінок, що передбачає утвердження основ гендерної рівноваги та гендерної демократії).

Країни Європи пришвидшеними темпами переводять у практичну площину давно задекларовані положення про розширення можливостей жінок, їхню участь на основі рівності в усіх сферах життя суспільства – це є одним з найголовніших чинників економічного та соціального розвитку. Наприклад, у багатьох країнах Європи уряди очолюють жінки; також досягнуто паритетне представництво чоловіків і жінок у парламенті [44].

17 грудня 1999 року Генеральна Асамблея ООН оголосила 25 листопада Міжнародним днем боротьби за ліквідацію насильства щодо жінок. Ця дата була

обрана в пам'ять про сестер Мірабал – політичних активісток, що в 1960 році були жорстоко вбиті за наказом домініканського диктатора Рафаеля Трухільо. Цей день також став символом світового визнання проблеми гендерного насильства.

Розвиток гендерного законодавства в Україні відбувається досить швидкими темпами. Серед зобов'язань, що взяла на себе Україна перед Європейським співтовариством, досягнення жінками й чоловіками рівних прав та можливостей.

Україна останніми роками значно просунулась у вивченні та осмисленні гендерної проблематики. Державна політика на сьогодні орієнтується на створення рівних можливостей для жінок і чоловіків, при цьому вона проводиться з урахуванням міжнародних документів, підписаних Україною. А саме:

- Загальна декларація прав людини, 1948 р.
- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, 1966 р.
- Статут Організації Об'єднаних Націй, 1945 р.
- Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок, 1967 р.
- Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами, 1949 р.
- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, 1979 р.
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р.
- Пекінська декларація, 1995 р.
- Саламанська декларація, 1994 р.

Проте питанню забезпечення в Україні реальної гендерної рівності має приділятися ще більше уваги з огляду на обраний напрямок роботи Президента та Уряду щодо членства України в Європейському співтоваристві. Тому розвиток і вдосконалення законодавства в частині гендерної складової є досить важливим завданням, що поставлено перед нами міжнародною спільнотою.

Серед основних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію жінками й чоловіками своїх рівних прав і можливостей, є Конституція України, у якій закріплена рівність прав жінки і чоловіка.

Так, відповідно до статті 24 Конституції України, громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки й чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям [44].

Гендерне законодавство, окрім Конституції України, також складається з таких законодавчих актів, як Кодекс законів про працю України, Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України та Кримінальний кодекс України, Закони України «Про освіту», «Про пенсійне забезпечення», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про охорону праці», «Основи законодавства України про охорону здоров'я» тощо.

Проте, незважаючи на існування значної кількості законодавчих актів, що містять гендерний аспект, необхідним було прийняття спеціального законодавчого акту з гендерної проблематики.

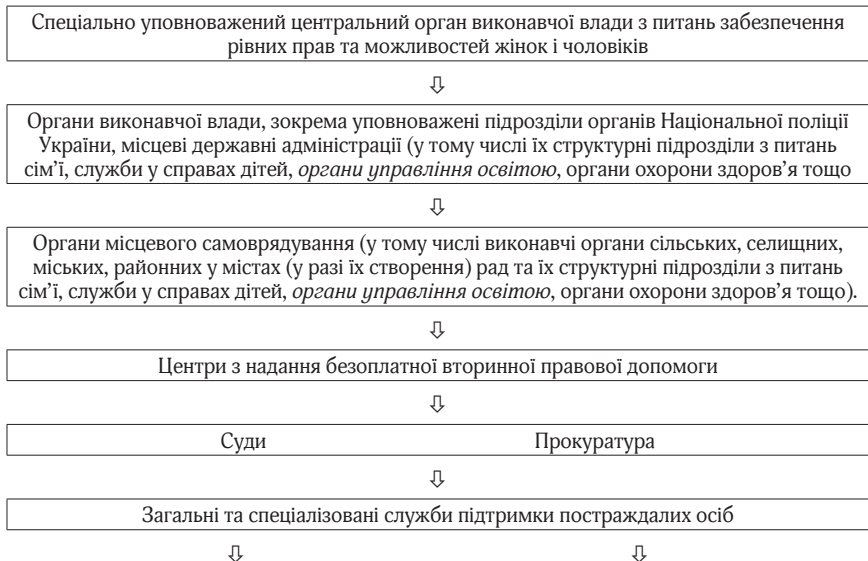
У зв'язку з цим Верховною Радою України був прийнят Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків» від 08.09.2005 за № 2866 – IV, у редакції 07.01.2018 року.

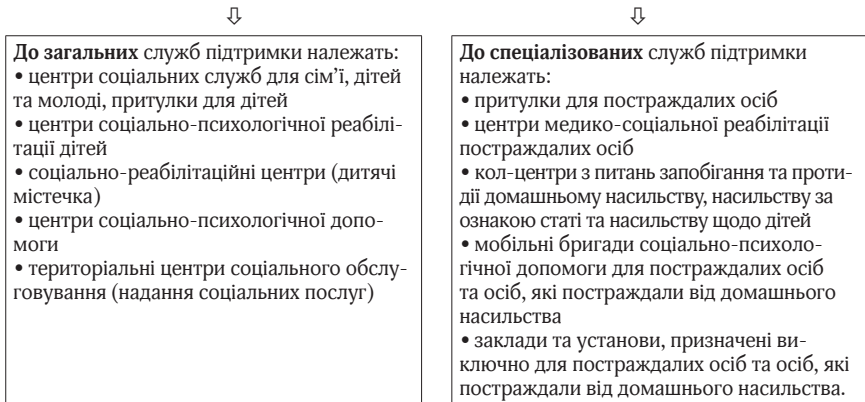
Зазначеним Законом визначаються основні напрями державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, уперше запроваджуються визначення таких термінів, як «дитина, яка постраждала від насильства за ознакою статі», «дитина-кривдник», «дискримінація за ознакою статі», «сексуальні домагання», «гендерна рівність» тощо. Він став основоположним нормативно-правовим актом, спрямованим на досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства та ліквідацію дискримінації за ознакою статі [7].

До речі, нормами цього Закону в ст. 6 прописані також випадки, які *не вважаються дискримінацією за ознакою статі*, на що потрібно звернути увагу школярів:

- спеціальний захист жінок під час вагітності, пологів та грудного вигодовування дитини;
- обов'язкова строкова військова служба для чоловіків, передбачена законом;
- різниця в пенсійному віці для жінок і чоловіків, передбачена законом;
- особливі вимоги щодо охорони праці жінок і чоловіків, пов'язані з охороною їх репродуктивного здоров'я;
- позитивні дії.

Суб'єкти, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії насильству за ознакою статі, визначені в ст. 7–1 Закону, і це показано на *рисунок 2.1*.

Рисунок 2.1. Суб'єкти, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії насильству за ознакою статі

Ст. 21 Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» вказує на те, що держава забезпечує рівні права та можливості жінок і чоловіків у здобутті освіти. Цією статтею визначаються функції закладів загальної середньої та професійної освіти щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у здобутті освіти та професійній підготовці. А саме:

- рівні умови для жінок і чоловіків під час вступу до навчальних закладів, оцінки знань, надання грантів, позик студентам;
- підготовку та видання підручників, навчальних посібників, вільних від стереотипних уявлень про роль жінки і чоловіка та спрямованих на формування ненасильницьких моделей поведінки, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, поваги до людської гідності та статевої недоторканості;
- виховання культури гендерної рівності, ненасильницької поведінки, взаємоповаги та рівного розподілу професійних і сімейних обов'язків між жінками та чоловіками.

Центральний орган виконавчої влади з питань освіти і науки забезпечує проведення експертизи навчальних програм, підручників та навчальних посібників для навчальних закладів щодо відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі.

До навчальних програм вищих навчальних закладів, курсів перепідготовки кадрів включаються дисципліни, які вивчають питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі, та факультативне вивчення правових засад гендерної рівності на основі гармонізації національного й міжнародного законодавства.

Заходи із запобігання насильству за ознакою статі щодо закладів освіти забезпечує ст. 21² Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». А саме:

- вивчення ситуації та збір даних про факти насильства за ознакою статі;

- проведення інформаційних кампаній щодо проявів насильства за ознакою статі, його наслідків, зокрема для дітей;
- проведення в навчальних закладах інформаційно-просвітницьких заходів з питань запобігання та протидії насильству за ознакою статі, у тому числі щодо дітей;
- залучення засобів масової інформації до проведення просвітницьких кампаній, спрямованих на виконання завдань у сфері запобігання та протидії насильству за ознакою статі;
- організація та проведення спільних та спеціалізованих тренінгів і семінарів для фахівців, які працюють у сфері запобігання та протидії насильству за ознакою статі.

Вжиття будь-яких заходів у сфері запобігання насильству за ознакою статі здійснюється без дискримінації за будь-якою ознакою.

Про надання допомоги дітям, які стали жертвами насильства за ознакою статі, інформує ст. 21³, згідно з якою Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» впроваджує утворення цілодобового безоплатного кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству щодо дітей для забезпечення невідкладного реагування уповноважених підрозділів органів Національної поліції України, інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, визначених цим Законом.

Допомога постраждалим особам надається за місцем звернення. Надання допомоги постраждалій особі не залежить від звернення такої особи до правоохоронних органів чи до суду та від її участі в кримінальному або цивільному провадженні.

Постанова КМУ «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі» від 22.08.2018 року за № 658 визначає **Порядок реагування освітніх закладів на випадки домашнього насильства та насильства за ознакою статі**.

Якщо фахівцям закладу освіти стало відомо про насильство за ознакою статі щодо дітей, то **Уповноважена посадова особа** закладу освіти протягом доби інформує:

1. Уповноважений підрозділ органу Національної поліції;
2. Службу у справах дітей (якщо постраждалою особою та / або кривдником є дитина);
3. Забезпечує надання медичної допомоги (у разі потреби);
4. Встановлює зв'язок з батьками дитини, повідомляє про заяву / повідомлення та з'ясовує питання безпеки перебування дитини. Якщо батьки перебувають у нетверезому стані і поява дитини вдома є небезпечною, то уповноважений спеціаліст обов'язково повідомляє службу у справах дітей або уповноважений підрозділ органу Національної поліції для вирішення питання подальшого перебування дитини.

Запобігання та протидія домашньому насильству

Насильство в сім'ї є однією з найбільш розповсюджених форм порушення прав людини.

У відповідності до п. 2 ст. 3 Сімейного Кодексу України сім'ю складають «особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, тобто цей Закон не поширюється на сусідів, осіб, що зустрічаються, але не перебувають у шлюбі тощо».

Однак дія Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII, незалежно від факту спільного проживання, поширюється на таких осіб (таблиця 2.4).

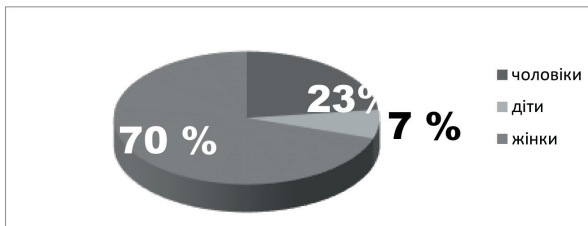
Таблиця 2.4

**Особи, учасники випадків домашнього насильства,
на яких поширюється дія Закону**

подружжя	колишне подружжя	наречені
мати (батько) або діти одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший з подружжя (колишнього подружжя)	особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та діти	інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онука)
особи, які мають спільну дитину (дітей)	батьки (мати, батько) і дитина (діти)	дід (баба) та онук (онука)
прадід (прабаба) та правнук (правнучка)	вітчим (мачуха) та пасинок (падчерка)	рідні брати і сестри
діти подружжя, колишнього подружжя, наречених, осіб, які мають спільну дитину (дітей), які не є спільними або всиновленими	опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають (перебували) під опікою, піклуванням	прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають (проживали) у сім'ї патронатного вихователя

У більшості випадків протиправні дії проти когось із членів родини супроводжуються актами агресії, приниження та жорстокої поведінки. Подібні дії з боку насильника приводять до негативного фізичного, психічного та соціального стану здоров'я постраждалої особи чи кількох осіб, членів цієї родини. Як правило, найбільше страждають від сімейного насильства жінки та діти. Але не завжди діти мають можливість та сміливість надати інформацію щодо насильницьких діянь з боку батьків [31].

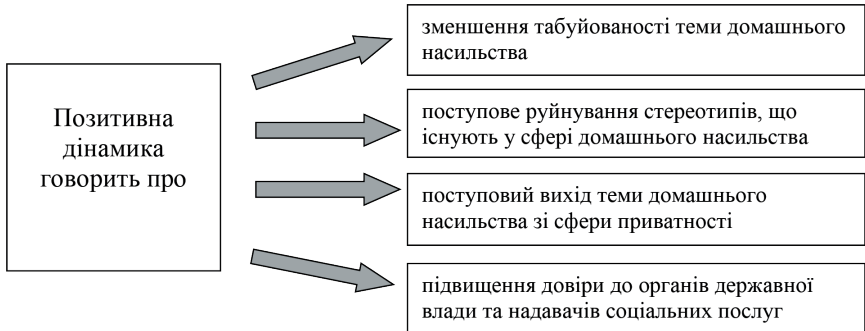
Співвідношення пропорційної кількості звернень членів родини за даними Міністерства соціальної політики відображені на *рисунок 2.2*.

Рисунок 2.2. Пропорційна кількість звернень з боку членів родини про випадки домашнього насильства

За інформацією Національної поліції України щодо неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, яка зазначалась вище, у 2018 році зареєстровано

2047 випадків за ст. 173-2 КУпАП (вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису), що на 15,8 % більше ніж у 2017 році (1767). Однак збільшення показників звернень щодо скоєння випадків домашнього насильства має свої пояснення про позитивні моменти в цьому процесі, які відображені на *рисунку 2.3*.

Рисунок 2.3. Позитивна сторона збільшення показників звернень щодо скоєння випадків домашнього насильства

Насильством у сім'ї, відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII, визнаються «діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім / теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» [8].

Урядом врегульовано **Порядок** взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі (далі – Порядок) від 22.08.2018 за № 658.

Зазначеним документом передбачено запровадження дієвого механізму виявлення фактів вчинення насильства та реагування на них місцевими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування, органами Національної поліції, закладами освіти та охорони здоров'я, службами для постраждалих осіб. Також Порядком запропонований механізм здійснення інформаційного обміну між суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії насильству, виконання програм для кривдників та моніторинг реалізації таких заходів.

Крім того, своєчасне отримання якісних соціальних і правових послуг жертвами домашнього насильства та насильства за ознакою статі сприятиме відновленню їхніх соціальних функцій, морального, психічного та фізичного здоров'я.

Механізм взаємодії суб'єктів спрямований на забезпечення ефективної та практичної реалізації прав постраждалих осіб, визначених нормативно-правовими актами.

Підставами для вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї є:

- заява про допомогу жертві насильства в сім'ї або члена сім'ї, щодо якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї;

- висловлене жертвою насильства в сім'ї або членом сім'ї, щодо якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, бажання на вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї в разі, якщо повідомлення або заява надійшли не від нього особисто;

- отримання повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення щодо неповнолітнього чи недездатного члена сім'ї.

Звернутись із повідомленням (у телефонному режимі, поштою або надати усну / письмову заяву) про випадок домашнього насильства або про реальну його загрозу можливо до одного або до декількох наступних закладів та установ:

1. Правоохоронні органи;
2. Служби у справах дітей;
3. Заклади освіти, де навчається дитина, у родині якої відбуваються випадки домашнього насильства, з усною / письмовою заявою;
4. Заклади охорони здоров'я.

Відмова в прийнятті та розгляді заяви **не допускається**.

Обов'язковими ознаками насильства в сім'ї можна вважати такі:

- особами, що страждають від сімейного насильства, можуть бути тільки особи, зазначені п.2 ст.3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (таблиця 2.4);

- діяння насильника повинне бути протиправним (тобто суперечити нормам чинного законодавства);

- діяння призвело або могло призвести до порушення прав члена сім'ї як людини та громадянина;

- вина насильника повинна виявлятися у формі умислу, а не необережності.

Заява та повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення приймаються за місцем проживання постраждалого органами та установами, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї (таблиця 2.5).

Таблиця 2.5

**Органи, установи та служби,
на які покладаються функції із здійснення заходів у сфері
запобігання та протидії домашньому насильству**

Уповноважені органи і установи	Спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб
 <p>уповноважені підрозділи органів Національної поліції України</p>	 <p>притулки для постраждалих осіб</p>

	служби у справах дітей		центри медико-соціальної реабілітації постраждалих осіб
	органи управління освітою, навчальні заклади, установи та організації системи освіти		кол-центри з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей
	органи охорони здоров'я, установи та заклади охорони здоров'я		кол-центри з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей
	центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги		мобільні бригади соціально-психологічної допомоги постраждалим особам та особам, які постраждали від насильства за ознакою статі
	суди		мобільні бригади соціально-психологічної допомоги постраждалим особам та особам, які постраждали від насильства за ознакою статі
	прокуратура		мобільні бригади соціально-психологічної допомоги постраждалим особам та особам, які постраждали від насильства за ознакою статі
	уповноважені органи з питань пробації		заклади та установи, призначені виключно для постраждалих осіб та осіб, які постраждали від насильства за ознакою статі

Загальні служби підтримки постраждалих осіб

- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка);
- центри соціально-психологічної допомоги;
- територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг);
- інші заклади, установи та організації, які надають соціальні послуги постраждалим особам.

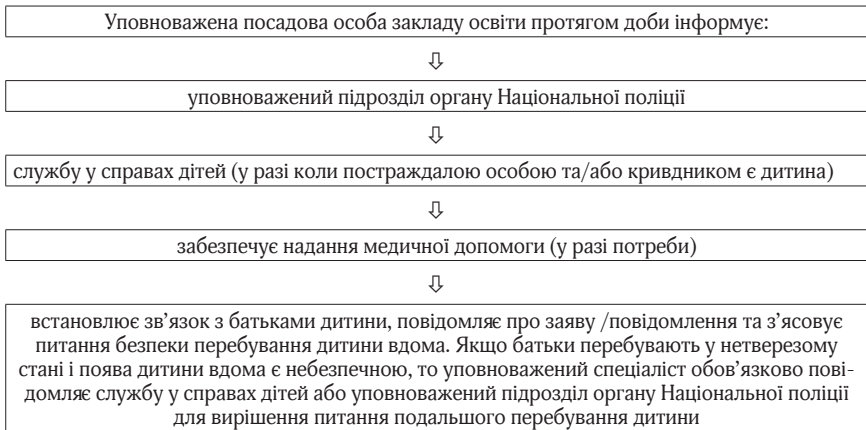

Відповідно до додатка до Порядку, визначено механізм реагування щодо запобігання та протидії випадків насильства в сім'ї кожної установи соціального спрямування.

На особливу увагу заслуговують визначені Законом *заходи закладів освіти*. Керівники закладів дошкільної освіти, закладів середньої освіти та закладів професійної (професійно-технічної) освіти визначають *уповноваженого спеціаліста* з числа працівників закладу для проведення невідкладних заходів реагування в разі виявлення фактів насильства та/або отримання заяв / повідомлень від постраждалої особи / інших осіб. Заходи, механізм реагування на випадки домашнього насильства, облік та розгляд заяв здійснюються за місцем проживання постраждалого від насильства в сім'ї або члена сім'ї, щодо якого існує реальна загроза вчинення насильства.

Якщо інформація про скоєння насильства щодо дитини надійшла від сторонньої людини, або факт виявили фахівці закладу, або дитина сама звернулась із заявою (усною чи письмовою), то уповноважений спеціаліст фіксує отриману інформацію згідно з додатком 3 до Порядку (*додаток 1*).

У разі виявлення фактів насильства щодо дитини, уповноважена посадова особа закладу освіти має виконати певний алгоритм повідомлення, зазначений на *рисунку 2.4*.

Рисунок 2.4. Алгоритм дій закладу освіти у випадку домашнього насильства

Згідно з Порядком та з метою виконання завдань у сфері протидії насильству, районні та виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх утворення) рад, у тому числі об'єднаних територіальних громад, здійснюють координацію діяльності суб'єктів соціального спрямування та їх взаємодію на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, залучення суб'єктів до припинення насильства, надання допомоги постраждалим особам.

Після надходження до закладу освіти інформації про підтвердження факту домашнього насильства, керівник закладу спільно з фахівцями психологічної служби закладу планує та координує роботу з родиною постраждалої дитини. А саме:

1. Вирішення питання про постанову родини на облік сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах;

2. Планування та проведення з учасниками освітнього процесу (постраждала дитина, батьки, оточення) виховної роботи із запобігання та протидії насильству;

3. Здійснення з учасниками освітнього процесу інформаційно-просвітницьких заходів з питань запобігання та протидії насильству, у тому числі щодо дітей та за участю дітей.

У разі вирішення питання про постановку родини на облік сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, керівником закладу формується **тимчасова команда індивідуальної підтримки дитини**, яка здійснює такі заходи:

- оцінює ситуацію, потреби дитини на підставі проведення бесіди з дитиною, її батьками, іншими особами, працівниками закладу, від яких надійшла інформація;

- аналізує отриману інформацію щодо дитини та виділяє ймовірні ризики відповідно до переліку ознак та факторів;

- координує діяльність;

- веде Журнал обліку повідомлень про виявлену дитину чи сім'ю з дитиною / дітьми, яка має ознаки складних життєвих обставин (*додаток 2*);

- веде Банк даних про дітей, які опинились у складних життєвих обставинах (*додаток 3*);

- розробляє індивідуальний план супроводу дитини (*додаток 4*);

- максимально залучає відповідних спеціалістів суміжних галузей для реалізації індивідуального плану роботи з дитиною та її сім'єю;

- забезпечує ефективну взаємодію працівників закладу освіти, спрямовану на надання дитині необхідної допомоги відповідно до потреб;

- створює умови для реалізації заходів, визначених індивідуальним планом;

- проводить моніторинг ефективності заходів щодо усунення складних життєвих обставин, у яких опинилася дитина, результативності просвітницької та профілактичної роботи.

Основні напрямки роботи фахівців, членів тимчасової команди індивідуальної підтримки дитини визначені в *таблиці 2.6*.

Таблиця 2.6

Напрямки роботи членів команди підтримки дитини, постраждалої від насильства

<p><i>Соціальний педагог</i> вивчає соціальний статус дитини, вплив соціуму на її поведінку, інтереси та здібності, надає інформаційні послуги про позашкільні освітні заклади та вживає невідкладних заходів щодо активного залучення дитини до гурткової роботи</p>	<p><i>Практичний психолог</i> проводить діагностику стану дитини, особливостей її особистісного розвитку, здійснює корекційно-відновлювальну та розвивальну роботу, бесіди, консультування дитини, батьків, осіб, які їх замінюють, інформує батьків щодо особливостей вікового розвитку та виховання дитини</p>
---	--

Класний керівник (вихователь, куратор, керівник гуртка) забезпечує дитині психологічну підтримку, створює сприятливе мікросередовище та соціально-психологічний клімат у класі, групі. Сприяє розвитку навичок спілкування, допомагає дитині вирішувати проблеми, що виникають у спілкуванні з товаришами, педагогами, батьками. Надає допомогу в навчальній діяльності, з'ясовує причини низької успішності, забезпечує їх усунення. Підтримує постійний контакт з батьками дитини чи особами, які їх замінюють

Медичний працівник закладу освіти вживає негайних дій для безпеки дитини, нормалізації її емоційного стану, створює умови для комфортного та конфіденційного спілкування з дитиною, визначає доцільність проведення додаткового медичного огляду, направлення дитини до закладу охорони здоров'я

На дитину, яка перебуває в Банку дітей, що опинилися у складних життєвих обставинах, ведеться *особова справа*, яка містить таке:

- інформацію про СЖО: наявність умовної судимості, перебування на обліку в ССД, інформацію про скоєння насильства, тощо;
- дозвіл на використання персональних даних;
- акт обстеження умов проживання дитини (*додаток 5*);
- індивідуальну картку соціально-психологічного супроводу дитини (*додаток 6*);
- схему спостереження за поведінкою дитини (результати діагностики, анкетування, консультацій тощо);
- листування;
- інше.

У кожній області України задля запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі ефективно функціонують та активно взаємодіють державні установи, громадські організації, є чітка координація в наданні допомоги постраждалим від насильства.

Контактні номери «гарячих» ліній та телефонів, на які можна звернутися по допомогу, наведено в *таблиці 2.7*. Така інформація повинна бути в кожному закладі освіти.

Таблиця 2.7

«Гарячі лінії» з питань захисту від насильства

Екстренний номер виклику поліції	102
Національна «гаряча лінія» з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми і гендерної дискримінації (цілодобово, безкоштовно, анонімно та конфіденційно)	0-800-500-335 зі стаціонарного, 116 123 з мобільного
Національна дитяча «гаряча лінія» (цілодобово, безкоштовно, анонімно та конфіденційно)	0-800-500-225 зі стаціонарного, 116 111 з мобільного
Інформаційна лінія центрів з надання безоплатної правової допомоги	0-800-213-103
Регіональна «гаряча лінія» з питань попередження домашнього й гендерно зумовленого насильства та дискримінації за ознакою статі	(066) 915-72-00 (пн-пт. з 8.00 до 17.00)

РОЗДІЛ 3.

ПРЕВЕНТИВНЕ ВИХОВАННЯ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТЬНОГО СЕРЕДОВИЩА

3.1. ПРЕВЕНТИВНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ОСВІТЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Проблема превенції завжди була і є пріоритетною в системі психолого-педагогічних, медичних, правових, соціологічних досліджень у різних країнах світу. В Україні особливою гостротою набуває проблема попередження й подолання негативних проявів у поведінці дітей та молоді через складні соціокультурні умови, економічні та політичні суперечності, невірноваженість соціальних процесів, криміногенність суспільства [1].

Зростає чисельність дітей, які долучаються до раннього алкоголізму, наркоманії, збільшується питома вага протиправної, агресивної поведінки школярів. Девіантна поведінка й важковиховуваність стосуються всіх сфер соціального функціонування дітей і проявляються вербальною та фізичною агресивністю, негативним ставленням до оточення, нездатністю прогнозувати результати своєї поведінки, слабкою емоційною прихильністю до близьких, низьким рівнем сформованості комунікативних навичок тощо.

Термін «превентивний» з'явився в освітньому просторі України в 1994 році внаслідок започаткованої творчої співпраці з Департаментом превентивної освіти ЮНЕСКО. Термін «превентивний» походить з латинської мови й перекладається як «випереджаю», «запобігаю». Варто зазначити, що останнім часом, у зв'язку зі змінами суспільного розвитку та їхніми впливами на особистість у межах формування нової філософії виховання одним з пріоритетних напрямків сучасного виховання дітей та молоді наукова спільнота визначає превентивне виховання, яке розглядають як одну зі складових превентивної педагогіки. Отже, превентивне виховання має бути системою заходів економічного, правового, психолого-педагогічного, соціально-медичного, інформаційно-освітнього та організаційного характеру, спрямованих на формування позитивних соціальних установок, запобігання негативним звичкам, попередження суїцидів та формування навичок безпечних статевих стосунків [1].

Превентивне виховання – це система запобіжних дій, які спрямовані на запобігання формуванню негативних звичок, а також організацію належного догляду за діяльністю школярів [39].

Відповідно до класифікації ВООЗ превентивні заходи мають три рівні:

- первинний;
- вторинний;
- третинний.

Це дає можливість розуміти превентивний процес як динамічну систему, розвиток якої обумовлено певною метою та складністю завдань на кожному з них. Відповідно кожен з рівнів має певні завдання, згідно з принципами яких розробляють зміст, форми та методи.

Первинна превенція спрямована на розвиток умов в системі навчально-виховної роботи. Метою є передусім сприяння здоров'ю, розвитку духовності та моралі,

збереженню життя та запобігання несприятливому впливу негативних явищ. Вона масова й найбільш ефективна, базується на комплексному системному вивченні впливу умов і чинників соціального та природного середовища на здоров'я, навчання й виховання, розвиток дитини. До первинної превенції належать соціально-педагогічні заходи просвітницького, соціально-виховного та правозахисного процесу.

Якщо впливи первинної превенції не можуть змінити ситуації соціального розвитку, тоді відбувається перехід до наступних рівнів превентивного виховання. Нижня вікова межа ранньої превенції відносна, однак ранню профілактику відхилень у поведінці доцільно розпочинати вже в старших групах закладів дошкільної освіти. Значення ранньої превенції посилюється її гуманністю в системі засобів, що сприяють корекції відхилень у поведінці.

Вторинний рівень у превентивному вихованні розглядають як систему заходів та усунення конкретних недоліків сімейного, шкільного та соціального виховання й інших чинників, що негативно впливають на розвиток дитини. Це також цілеспрямована корекційна робота з дітьми, які виявляють відхилення від моральних і правових норм. Метою цього рівня є якомога раннє виявлення негативних змін у поведінці дитини, що дає можливість попередити їх подальший розвиток.

Третинна превенція – це сукупність соціально-педагогічних форм, методів і заходів, спрямованих на запобігання переходу відхилень у поведінці до більш важкої стадії та створення умов для ресоціалізації.

Мета превентивного виховання полягає в досягненні сталої відповідальної поведінки, сформованості імунітету до негативних впливів соціального оточення.

Зміст превентивного виховання відображено в єдності його мети та завдань.

До **завдань**, які ставить перед собою превентивне виховання, передусім належить формування високоморальної свідомості учнів, яка є головним чинником, що впливає на вибір способів на основі морально-правових знань, уявлень, поглядів, переконань, почуттів, які склались у нашому суспільстві і становлять суспільну свідомість, що має вирішальний вплив на формування індивідуальної свідомості [46].

Методи превентивного виховання – шляхи та способи діяльності педагогів і учнів з метою запобігання формуванню негативних звичок, характеру учнів (*таблиця 3.1*).

Таблиця 3.1

Методи превентивного виховання в освітньому просторі

Методи формування свідомості	Методи формування позитивного досвіду поведінки в процесі діяльності	Методи стимулювання діяльності
Розповідь, бесіда, диспут, приклад	Вправи, доручення, привчання, вимоги, виховні ситуації	Змагання, заохочення, покарання

Кожен метод реалізується залежно від досвіду педагога, індивідуального стилю його професійної діяльності, педагогічної ситуації, що виникла.

Отже, здійснений аналіз сутності, структури й функцій превентивного виховання дозволяє констатувати, що превентивне виховання посідає важливе місце в системі виховної роботи сучасної освіти. Воно передбачає запобіжні дії педагогічного колективу, спрямовані на запобігання виробленню в учнів негативних звичок, рис

характеру, проявів асоціальної поведінки та організацію належного догляду за діяльністю школярів [36].

У грудні 2017 року за № 1/9 – 707 вийшов лист МОН України «Щодо профілактики злочинності серед неповнолітніх», а в січні 2019 – лист МОН України «Щодо профілактики кримінальних правопорушень серед неповнолітніх за № 1/11 – 849». Відповідно до цих нормативних документів, пропонується органам управління освітою, керівникам закладів освіти спільно з підрозділами кримінальної превенції Національної поліції України в областях та місті Києві, службам у справах дітей та батьківською громадськістю здійснити аналіз кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми в регіонах, закладах освіти, а також намітити конкретні шляхи міжвідомчої взаємодії щодо дотримання прав дітей, профілактики злочинності та насильства в дитячому середовищі.

Крім того, уважаються необхідними та невідкладними такі рекомендації:

- вжити вичерпних заходів щодо забезпечення дотримання законодавства України в частині освіти неповнолітніх;
- спільно із зацікавленими органами та службами проводити просвітницьку роботу з батьками в частині виконання ними батьківських обов'язків щодо виховання та дотримання прав дітей;
- створити належні умови для забезпечення змістовного дозвілля та зайнятості дітей та учнівської молоді в позаурочний час шляхом створення умов для здобуття позашкільної освіти, розвитку мережі гуртків, спортивних секцій у закладах освіти;
- пропонується на інформаційних стендах та сайтах закладів освіти розмістити інформацію про те, до кого з керівників або педагогічних працівників закладу освіти можуть звертатися учні й батьки для вирішення питань, що стосуються збереження життя чи здоров'я, а також захисту прав та інтересів дитини;
- поширити серед учасників освітнього процесу інформацію та розмістити на сайтах навчальних закладів електронні банери Національної дитячої «гарячої» лінії (0 800 500 255 або 116 111 з мобільного, працює по буднях з 12.00 до 20.00 та в суботу з 12.00 до 16.00), Національної «гарячої» лінії з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації (0 800 500 335 або 116 123 з мобільного, лінія працює цілодобово). Зазначені лінії є безкоштовними, анонімними та конфіденційними;
- вжити заходів щодо забезпечення закладів освіти посадами практичних психологів і соціальних педагогів, адже сучасний підхід до розв'язання зазначених кримінальних і соціально-педагогічних проблем полягає, насамперед, в опорі на цілісні психолого-педагогічні технології, реалізації проектного та особистісно-орієнтованого підходів до здійснення корекційно-розвивальної та виховної роботи.

Нагадуємо, що ці пропозиції рекомендовані для використання при плануванні виховної роботи з учнівськими колективами й батьківською громадськістю з питань профілактики правопорушень і злочинності серед неповнолітніх.

Однією з функцій, яку має виконувати психологічна служба в закладі освіти, є просвітницько-профілактична: поширення психологічних знань, виявлення фактів порушення прав дитини, вжиття заходів щодо подолання негативних чинників, які впливають на життєзабезпечення дитини, її моральний та соціальний розвиток, профілактика й попередження негативних впливів [25].

Реалізація превентивного напряму діяльності психологічної служби освітнього закладу передбачає роботу з попередження несприятливих умов у розвитку особистості та групи. Практичний психолог та соціальний педагог, вивчаючи умови індивідуального розвитку особистості, соціально-психологічні зміни в житті мікро – та макросоціуму, прогнозує можливість появи тих чи інших ускладнень і проводить попереджувальну роботу

У діяльності психологічної служби освітнього закладу превентивна робота здійснюється переважно через просвітницькі заходи, соціально-психологічні моніторинги та корекційно-розвивальні заняття. Значна увага повинна приділятися моніторинговій діяльності, яка охоплює вивчення причин і факторів, що породжують протиправну поведінку, насильство та жорстоке поводження серед учнів, схильність учнів до вживання тютюну, алкоголю та наркотиків. Відповідно до нормативних вимог має вестися обліково-реєстраційна документація [22].

У превентивному вихованні учнівської молоді важливими є залучення до виховного процесу батьків, громадських організацій, самоврядування; координація взаємодії школи, сім'ї та громадськості. Співпраця школи з батьківською громадськістю, іншими суспільними виховними інститутами, забезпечить стійкість і стабільність освітнього процесу, сприятиме усуненню психолого-педагогічних порушень соціальної адаптації неповнолітніх.

3.2. ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРЕВЕНТИВНОГО ПІДХОДУ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ (З ДОСВІДУ СЗШ I–III СТУПЕНІВ № 5 М. СЕВЕРОДОНЕЦЬКА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Профілактична програма з правового виховання «Права та обов'язки дитини»

Автори: соціальний педагог Ірина Бернацька, практичний психолог Вікторія Тихонова.

Створена й упроваджена авторська профілактична програма з правового виховання стала переможцем обласного етапу Всеукраїнського конкурсу авторських програм практичних психологів і соціальних педагогів «Нові технології у новій школі».

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОГРАМИ. Сучасне українське суспільство переживає глибокі трансформаційні процеси в усіх сферах свого існування – економіці, політиці, культурі, освіті. Швидкоплинні зміни суспільних явищ породили низку негативних явищ. Передусім це позначається на дітях, підлітках, молоді, впливає на життєдіяльність сім'ї, зокрема поглиблюється її дезорганізація. Сім'я як соціальний інститут перебуває в стані гострої кризи, що, звичайно, негативно впливає на виконання нею основних функцій. Соціально-психологічна служба системи освіти повинна допомагати сім'ї у створенні адекватних психолого-педагогічних та духовно-моральних умов для повноцінного виховання дітей.

Упровадження профілактичної програми, якісний соціально-психологічний супровід в освітньому закладі передбачає успішну соціально-психологічну адаптацію, соціалізацію та реабілітацію дітей.

Однією з функцій психологічної служби системи освіти є просвітницько-профілактична – це поширення психологічних знань, виявлення фактів порушення

прав дитини, вжиття заходів щодо подолання негативних чинників, які впливають на життєзабезпечення дитини, її моральний та соціальний розвиток, профілактика та попередження негативних впливів. Адже від народження людина потрапляє в коло правил, установок, заборон, норм. Спочатку ці норми встановлюються в дитячому садку, школі, гуртку, спортивній секції. З дорослішанням людини збільшується кількість норм, яких вона повинна дотримуватись. Ні соціальні групи, ні суспільство, ні держава не можуть існувати без норм, які регулюють їхнє функціонування. Соціальні норми – це визнані правила поведінки чи дії окремих людей і соціальних груп.

Одним з напрямків усебічного розвитку особистості є правова культура. Дитина має знати й розуміти правила співмешкання та вимоги законів і відповідним чином поводитись. Ці знання формуються під впливом родини, школи. В освітньому закладі учні отримують правові знання не лише на уроках правознавства, а й беруть участь у спеціальних виховних заходах з правової тематики: тижнях права, брейн-рингах, тренінгових заняттях, засіданнях круглого столу із запрошенням представників Служби у справах дітей, поліції. Діти мають змогу дізнатися відповіді на свої запитання особисто в представників закону.

Правове виховання – виховна діяльність школи, сім'ї, правоохоронних органів, спрямована на формування правової свідомості та навичок і звичок правомірної поведінки школярів.

Мета правового виховання полягає у формуванні в учнів правової культури громадянина України: свідомого ставлення до своїх прав, обов'язків перед суспільством і державою, закріплених у Конституції України, глибокої поваги до законів і правил людського співжиття, готовності дотримуватися й виконувати закріплені в них вимоги, що виражають волю та інтереси народу, активної участі в управлінні державними справами, у рішучій боротьбі з порушниками законів.

Школярам бракує правових знань, досвіду правових відносин, тому вони повинні засвоювати правові закони, які регулюють їхнє життя і діяльність як неповнолітніх, і правові норми, якими доведеться керуватись надалі. Необхідно формувати в учнів правову свідомість як сукупність правових уявлень, поглядів, переконань і почуттів, що визначають ставлення особистості до вимог, законів та регулюють її поведінку в конкретній правовій ситуації. Також дуже важливо виробити в учнів навички та вміння правомірної поведінки.

Залучення школярів до просвітницької діяльності з питань правової освіти в Новій українській школі передбачає проведення роботи з профілактики правопорушень, правові заходи, тренінги з формування вмінь ненасильницької взаємодії. Правові брейн-ринги, засідання круглих столів, заняття з елементами тренінгу подобаються підліткам більше проти лекційних занять, бо проводяться з учнями в цікавій формі. Діти свідомо засвоюють правові знання, розуміючи, що необхідно знати свої права та виконувати свої обов'язки; орієнтуються в життєвих ситуаціях, знаходять шляхи вирішення конфліктів, можуть застосувати отримані знання в житті; вчатьсь методам захисту від проявів насильства. Виховані в безпечному просторі школярі будуть активно протидіяти зазначеним явищам.

Тому одним з основних завдань Нової української школи є створення безпечного освітнього середовища та формування ненасильницького простору.

НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОГРАМИ

Профілактична програма розроблена з врахуванням положень Концепції Нової української школи (розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988-р «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року»).

Нормативно-правову основу програми становлять міжнародні та національні документи:

Декларація прав дитини від 20.11.1959 р.;

Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р.;

Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р.;

Закон України «Про освіту» № 2145-VIII від 05.09.2017 р.;

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» № 2229 – VII від 07.12.2017 р.;

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» № 2657-VIII від 18.12.2018 р.;

постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної соціальної програми “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2021 року» № 453 від 30.05.2018 р.;

постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку взаємодії суб’єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі» № 658 від 22.08.2018 р.;

наказ МОН України «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки України щодо розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2020 року» № 1127 від 08.08.2017 р.;

наказ МОН України «Про затвердження положення про психологічну службу у системі освіти України» № 509 від 22.05.2018 р.;

наказ МОН України «Про затвердження Положення про Всеукраїнський конкурс авторських програм практичних психологів і соціальних педагогів “Нові технології у новій школі”» № 555 від 31.05.2018 р.;

наказ МОН України «Про затвердження методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами» № 1047 від 02.10.2018 р.;

лист МОН України «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству» № 1/11-5480 від 18.05.2018 р.;

лист МОН України «Про деякі питання організації в закладах освіти виховної роботи щодо безпеки й благополуччя дитини у 2018/2019 навчальному році» № 1/9-486 від 07.08.2018 р.;

лист МОН України «Деякі питання щодо створення у 2019/2020 н. р. безпечного освітнього середовища, формування в дітей та учнівської молоді ціннісних життєвих навичок» № 1/9-414 від 27.06.2019 р.;

лист МОН України «Про пріоритетні напрямки роботи психологічної служби у системі освіти на 2018-2019 н. р.» № 1/9-487 від 07.08.2018 р.;

лист МОН України «Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти на 2019/2020 навчальному році» № 1/9-462 від 18.07.2019 р.

АКТУАЛЬНІСТЬ. Формування правової свідомості починається з дитинства. В сім'ї, дитячому садочку, школі закладаються норми і правила поведінки, звички, потреби особистості. Важливо розвивати в дитині почуття самоповаги, поваги до власних прав і прав інших людей. Виховання правосвідомої людини – це спільна задача батьків та педагогів, бо молоде покоління – це майбутнє нашої держави, і важливо, щоб діти знали свої права та обов'язки, вміли використовувати ці знання на практиці.

Правове виховання – це складова частина виховання загалом. Але правове виховання впливає не тільки на свідомість, але й на поведінку, формує переконаність у необхідності суворого додержання закону, прав і обов'язків.

Одним з найважливіших завдань школи є адаптація дитини до навколишнього середовища, попередження конфліктів, проявів агресивної поведінки, насильства та надання правової допомоги учням. Програма спрямована передусім на профілактику неправомірної поведінки учнів, правову освіту, яка поєднується із системою національного виховання.

Одним з напрямків профілактичної роботи з дітьми є правове виховання та правова освіта учнів як складова суспільно-національної культури. Найважливішим завданням правового виховання є формування правової свідомості підлітків на основі правових знань, уявлень, почуттів, які склалися у суспільстві й становлять суспільну свідомість, що має вирішальний вплив на виховання правового усвідомлення особи.

МЕТА ПРОГРАМИ:

- розширення правових знань, ознайомлення учнів з основними документами, у яких зафіксовані права та обов'язки дітей;
- ознайомлення учнів з інформацією щодо заборони всіх форм насильства та жорстокого поводження з дітьми;
- надання інформації про поняття та види «булінгу» (цькування);
- виявлення рівня інформаційної компетентності з правової освіти;
- розвиток комунікативних здібностей, навичок взаємодії в групі при виконанні спільного завдання;
- формування активної позиції дітей щодо реалізації себе та своїх прав у житті, правової свідомості;
- формування вміння співвідносити в житті норми моралі й права;
- формування навичок відповідальної та безпечної поведінки; виховування почуття емпатії та переживання до дитини, яка зазнає насильства;
- формування вміння знаходити шляхи вирішення конфліктів, володіти отриманими знаннями в житті;
- сприяння поширенню правової культури та освіченості учнів; виховання негативного ставлення до правопорушень.

ЗАВДАННЯ:

- формувати в кожного учня систему знань з питань основ держави і права;
- виховувати нетерпимість до правопорушень;
- сприяти підвищенню рівня самооцінки, впевненості в собі та згуртованості колективу;
- розвивати почуття самоповаги, поваги до власних прав і прав інших людей;

- формувати навички безпечної поведінки при агресивному поводженні од-нолітків або дорослих, уміння швидко звертатися по допомогу в критичній ситуації;
- формувати вміння конструктивного вирішення конфліктів та навичок не-насилницького спілкування.

СТРОКИ ТА ЕТАПИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМИ

I етап — підготовчий (1 заняття) – вересень;

II етап — основний (7 занять) – жовтень–січень;

III етап — підсумковий (2 заняття) – лютий.

Кількість учасників у групі: 10–15 учасників.

Вікова категорія: учні 5–7 класів.

Програма спрямована на роботу з учнями підліткового віку. Упроваджувати програму можуть: класні керівники 5–7 класів, учителі права, фахівці соціаль-но-психологічної служби закладу освіти.

СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Тема заняття	Зміст	Орієнтовна тривалість	Обладнання
Заняття 1 «Права та обов'язки дитини» 70 хвилин	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вправа «Чарівна скринька» (налаштування) 2. Повідомлення теми і мети заняття 3. Мозковий штурм «Правила роботи в групі» 4. Вправа «Всесвіт правових знань» (очікування) 5. Вправа «Що в нас спільного?» 6. Презентація «Права дитини в документах» 7. Робота в групах «Розсипаний вірш» 8. Міні-лекція «Ваші права» 9. Гра «Ти подобаєшся мені...» 10. Рольова гра «Захист прав казкових героїв» 11. Підбиття підсумків. Домашнє завдання «Обов'язки дитини» 	<p>5 хвилин 2 хвилини 3 хвилини 5 хвилин 10 хвилин 5 хвилин 5 хвилин 5 хвилин 5 хвилин 5 хвилин 10 хвилин 10 хвилин 5 хвилин</p>	<p>Виставка «Права дитини в документах»; чарівна скринька; запис мелодії співу птахів у лісі; кольорові зірки та ракети з паперу; Конвенція ООН про права дитини, кольоровий папір, робочі аркуші паперу формату А4; великі аркуші фліп-чарту або дошка; маркери; скотч; ножиці, роздаткові інформаційні матеріали; ноутбук; проектор; презентація «Права та обов'язки дитини»</p>

<p>Заняття 2</p> <p>«Попередження насильства та булінгу в школі»</p> <p>70 хвилин</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вправа «Самопрезентація» 2. Мозковий штурм «Насильство – це ...» 3. Мінілекція з презентацією «Види насильства» 4. Вправа «Світлофор» 5. Інформаційне повідомлення «Що таке булінг або цькування?» 6. Гра «Поміняйтесь місцями» 7. Рольова гра «Психологічний портрет» 8. Перегляд відеороліку «Як боротися з булінгом: поради для дітей» 9. Надання інформаційних матеріалів (пам'яток) з діяльності Національної дитячої «гарячої лінії» 	<p>5 хвилин</p> <p>10 хвилин</p> <p>10 хвилин</p> <p>5 хвилин</p> <p>15 хвилин</p> <p>5 хвилин</p> <p>15 хвилин</p> <p>3 хвилин</p> <p>2 хвилини</p>	<p>Фліпчарт / дошка; маркери; папір; мультимедійне обладнання; олівці; фломастери; ватман, завдання на картках для команд, інформаційні матеріали (пам'ятки) з діяльності Національної дитячої «гарячої лінії».</p>
<p>Заняття 3</p> <p>«Спілкуємося без конфліктів»</p> <p>70 хвилин</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вступ. Інформаційне повідомлення 2. Вправа «Асоціація» 3. Методика «Діагностика стратегій розв'язання конфліктних ситуацій» Д. Джонсона та Ф. Джонсона 4. Мінілекція «Способи розв'язання конфліктів» 5. Ситуативна вправа «Розв'язки конфлікт» 6. Вправа «Довіряй мені» 7. Рефлексія 	<p>5 хвилин</p> <p>5 хвилин</p> <p>15 хвилин</p> <p>10 хвилин</p> <p>15 хвилин</p> <p>10 хвилин</p> <p>10 хвилин</p>	<p>М'яч, ручки, аркуші паперу, картки із зображенням конфліктних ситуацій, картки з незакінченими реченнями, хустки для зав'язування очей</p>
<p>Заняття 4</p> <p>«Школа без агресії»</p> <p>70 хвилин</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вправа на створення позитивного настрою «Ти – молодець!» 2. Вправа «Коллаж агресії» 3. Перегляд відеофрагменту «Казка про колючого їжачка» 4. Вправа «Снігові кульки» 5. Вправи для зняття психоемоційного напруження 6. Вправа «Скарбничка порад» 7. Вправа «Жива анкета» 	<p>5 хвилин</p> <p>10 хвилин</p> <p>15 хвилин</p> <p>5 хвилини</p> <p>10 хвилин</p> <p>15 хвилин</p> <p>10 хвилин</p>	<p>Журнали, клей, ножиці, фломастери, олівці, фліпчарти або ватмани, мультимедійне обладнання (для перегляду відеофрагменту), аркуші паперу або вата, ручки, м'яч</p>
<p>Заняття 5</p> <p>«Ненасильницьке спілкування»</p> <p>70 хвилин</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вправа «Хай твій день сьогодні буде...» 2. Інформаційне повідомлення «Ненасильницьке спілкування» 3. Вправа «Інтоніяція» 4. Вправа «Самовдосконалення» 5. Вправа «Упевнений – невпевнений – грубий» 6. Вправа «Робота з фотографіями (картками)» 7. Вправа «Створення соціальної реклами» 	<p>5 хвилин</p> <p>5 хвилин</p> <p>10 хвилин</p> <p>15 хвилин</p> <p>10 хвилин</p> <p>10 хвилин</p> <p>15 хвилин</p>	<p>Ручки, роздатковий матеріал, ножиці, клей, аркуш паперу А1, фломастери, олівці, аркуші паперу А4, фліпчарт / дошка, журнали</p>

РОЗДІЛ 3. ПРЕВЕНТИВНЕ ВИХОВАННЯ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА БЕЗПЕЧНОГО
ОСВІТЬОГО СЕРЕДОВИЩА

<p>Заняття 6</p> <p>«Наш світ без насильства»</p> <p>70 хвилин</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вправа «Нетрадиційне привітання» 2. Мінілекція «Що таке насильство?» 3. Тест «Насильство» 4. Руханка «Будинки – господарі – землетрус» 5. Ситуаційні вправи (робота в 4 групах з картками) 6. Вправа «Що я можу зробити?» 7. Підбиття підсумків 	<p>5 хвилин</p> <p>10 хвилин</p> <p>5 хвилин</p> <p>5 хвилин</p> <p>15 хвилин</p> <p>20 хвилин</p> <p>10 хвилин</p>	<p>Маркери, фліпчарт / дошка, мультимедійне обладнання, аркуші паперу, ручки, картки із ситуаціями, олівці</p>
<p>Заняття 7</p> <p>«Школа – простір без насильства»</p> <p>70 хвилин</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вправа «Коло друзів» 2. Вправа «Асоціації – насильство» 3. Відеолекторій «Насильство та його види» 4. Вправа «Вітер дме на...» 5. Вправа «Продовжи речення» 6. Вправа «Школа дружби» 7. Вправа «Спільне та відмінне» 8. Вправа «Тактика впевненої поведінки» 	<p>4 хвилини</p> <p>3 хвилини</p> <p>10 хвилин</p> <p>5 хвилин</p> <p>10 хвилин</p> <p>13 хвилин</p> <p>7 хвилин</p> <p>10 хвилин</p>	<p>Голуб з паперу, маркери, старі журнали, газети, листівки, клей, ножиці, папір, маркери, аркуші для фліпчарту або ватман, стільці для учасників</p>
	<ol style="list-style-type: none"> 9. Вправа «Скульптура “Дружній клас”» 10. Підбиття підсумків 	<p>5 хвилин</p> <p>3 хвилини</p>	
<p>Заняття 8.</p> <p>Правовий брейн-ринг «Правопорядок і підліток»</p> <p>70 хвилин</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вступ. Представлення гостей, журі, команд 2. Конкурс 1 «Життя навчить» 3. Конкурс для вболівальників «Правова вікторина» 4. Руханка «Розмовляючі руки» 5. Конкурс 2 Домашнє завдання «Все життя – театр, а ми в ньому – актори» 6. Конкурс 3 «Юридична консультація» 7. Конкурс 4 «Буква Закону» 8. Конкурс 5 «Хто на що гаразд!» 9. Руханка «Карлики-Велетні» 10. Конкурс 6 «Термінологічний» 11. Вправа «Айсберг» 12. Підбиття підсумків 	<p>5 хвилин</p> <p>10 хвилин</p> <p>5 хвилин</p> <p>5 хвилин</p> <p>10 хвилин</p> <p>8 хвилин</p> <p>6 хвилин</p> <p>6 хвилин</p> <p>4 хвилини</p> <p>4 хвилини</p> <p>3 хвилини</p> <p>4 хвилини</p>	<p>Плакати з правами дітей, літери на аркушах А4, картки із завданнями, пам’ятки для журі, грамоти, емблеми, назви команд на картках, окуляри з рожевого паперу (орігамі), програвач, музика, звуки для брейн-рингу (гонг та ін.)</p>
<p>Заняття 9.</p> <p>Засідання круглого столу «Коло твоїх прав та обов’язків»</p> <p>70 хвилин</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вступ 2. Мозковий шторм «Права дитини та Закон» 3. Вправа «Права людини» 4. Гра «Вставалки» 5. Вправа «Твої обов’язки» 6. Час запитань та відповідей 7. Вікторина «Права в казках» 8. Руханка «Мавпа, слон, орел» 9. Вправа. Колаж «Права в новинах» 10. Підведення підсумків 	<p>3 хвилини</p> <p>5 хвилин</p> <p>6 хвилин</p> <p>3 хвилини</p> <p>5 хвилин</p> <p>14 хвилин</p> <p>14 хвилин</p> <p>5 хвилин</p> <p>12 хвилин</p> <p>3 хвилини</p>	<p>Плакат, картки, ілюстрації, Конвенція ООН про права дитини, картки з назвами статей Конвенції ООН, картки із завданнями</p>

Заняття 10. «Шкільна медіація» 70 хвилин	1. Мінілекція «Шкільна медіація»	10 хвилин	Мультимедійне обладнання, маркери, фліпчарт, картки, скотч або клей
	2. Перегляд відеофайлу «Шкільна медіація»	15 хвилин	
	3. Руханка – енерджайзер «Сік. Чай. Шейк»	5 хвилин	
	4. Сценарій медіатора. Основні прави- ла взаємодії	20 хвилин	
	5. Підбиття підсумків програми	20 хвилин	

ЗАНЯТТЯ 1. ПРАВА ТА ОBOB'ЯЗКИ ДИТИНИ

Актуальність теми. В умовах сучасної соціокультурної реальності дитина часто чує про те, що в неї є права, але на практиці виявляється, що користуватися своїми правами вона не може, бо взагалі не знає законів, які її захищають. Брак правових знань, незнання своїх обов'язків та відповідальності за порушення закону іноді може призвести до біди. Ось чому важливо дітям знати права та обов'язки, вміти користуватися цими знаннями в житті.

Мета заняття: ознайомити учнів з основними документами, у яких зафіксовані права та обов'язки дітей; виявити рівень інформаційної компетентності з правової освіти; формувати активну позицію дітей щодо реалізації себе та своїх прав у житті, правову свідомість; розвивати комунікативні здібності, навички взаємодії в групі при виконанні спільного завдання; сприяти поширенню правової культури та освіченості учнів; виховувати негативне ставлення до правопорушень.

Обладнання та матеріали: виставка «Права дитини в документах», чарівна скринька, запис мелодії співу птахів у лісі, кольорові зірки та ракети з паперу, Конвенція ООН про права дитини, кольоровий папір, робочі аркуші паперу формату А4, великі аркуші фліпчарту або дошка, маркери, скотч, ножиці, роздаткові інформаційні матеріали, ноутбук, проектор, презентація «Права та обов'язки дитини».

Хід заняття

1. Вправа «Чарівна скринька»

Ведучий. У мене в руках чарівна скринька, у ній — найцінніший скарб планети Земля. Хто з вас хоче його побачити, може зазирнути, але промовчати про її зміст, поки всі діти не зазирнуть у скриньку. (Звучить запис співу птахів у лісі).

- Кого ви побачили в чарівній скриньці? (*Діти називають себе, бо на дні скриньки — дзеркало.*)

- Так, ви побачили в чарівному дзеркалі себе, тому що людина – найцінніший скарб.

2. Повідомлення теми та мети заняття

Кожна дитина має невід'ємне право на життя.

У неньки народилося дитя,

Дитя моє! Бог дав тобі життя.

І щоб ніхто не заподівав школи

Тобі, малесенький громадянин, –

Бог дав закони нашому народу.

Від дня народження до іменин,

Він твій, цей світ широкий за вікном.

Ти на життя і щастя маєш право

Під золото-блакитним знаменом
Своєї Української держави.

Ведучий. Кожна людина є єдиною та унікальною. Ви по-різному говорите, по-різному думаете та висловлюєтесь, мирно живете, іноді сперечаєтесь, але завжди повинні пам'ятати, що всі люди на землі мають однакові права. А що таке право? (Діти висловлюють свої думки).

Право – це система обов'язкових для всіх, формально визначених правил поведінки, які встановлюються або дозволяються державою. Дитина, як і кожна людина, від народження має свої права. Наша година спілкування буде присвячена правам та обов'язкам дитини й називається «Права та обов'язки дитини», а проведемо її у формі тренінгу.

Людина від народження наділена правами, а з часом у процесі життя, після досягнення встановленого законом віку, набуває здатності мати обов'язки і нести відповідальність за свої дії. Права потрібно добре знати і вміти ними користуватися у житті. Знати права означає вже наполовину володіти ними. Однак пам'ятайте: поряд із вами живуть люди, які також мають права. Тому реалізовувати свої права, не порушуючи при цьому прав та інтересів інших – це своєрідне мистецтво. Досягти такого балансу можливо не тільки завдяки високій правовій свідомості, грамотності чи через страх перед відповідальністю, а перш за все тоді, коли ти в своїх діях керуєшся совістю, порядністю, людяністю, добрими намірами, чесністю, повагою до оточуючих.

3. Мозковий штурм «Правила роботи в групі»

Ведучий. Для подальшої спільної роботи нам потрібно виробити загальні правила групи. Які правила ви пропонуєте? Правила треба написати маркером на великому аркуші паперу та розмістити на видному місці. Отже, кожен з учасників тренінгу буде (приблизний перелік правил):

- доброзичливим;
- коректним;
- тактовним;
- толерантним;
- терпимим;
- конструктивним;
- говорити від свого імені;
- активним;
- говорити на тему;
- говорити лаконічно;
- дотримуватись «правила руки» (підносити руку, коли бажає висловити свою думку).

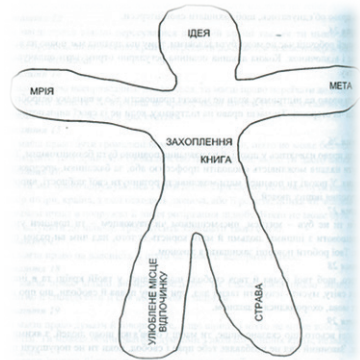
4. Мозковий штурм «Всесвіт правових знань» (очікування)

Ведучий. Сьогодні ми вирушаємо в космічні пригоди у Всесвіт правових знань. На вас очікує цікава подорож! Ви дізнаєтесь багато нового та цікавого!

Ведучий. Діти, напишіть на ваших ракетах своє ім'я та свої очікування від заняття, зачитайте та прикріпіть їх на плакат «Всесвіт правових знань».

Ведучий. Діти, а яке перше право отримує дитина при народженні? Діти відповідають, що кожна дитина має право на ім'я та громадянство з моменту народження. Ведучий допомагає в разі утруднення.

Так, кожна дитина після народження має бути зареєстрована в державному органі з одночасним визначенням її походження та присвоєнням прізвища, імені та по батькові. Ім'я дається при народженні батьками дитини та супроводжує людину все її життя. За іменем, прізвищем, по батькові, а також зовнішністю ми розрізняємо один одного. Громадянство дитині надається тієї держави, у якій народилася дитина. Ми – громадяни України! Від народження дитина має права. Сьогодні ми їх будемо вивчати.

5. Вправа «Що в нас спільного»

Ведучий. Діти, ви отримали різнокольорові аркуші А–4. Необхідно скласти аркуш вертикально навпіл. А потім без ножиць, тільки руками, «вирізати» фігурку – силует людини.

А тепер кожен учасник пише на фігурі своє ім'я, мрію, захоплення, улюблену музику, улюблену страву та місце відпочинку, розташовуючи, як на зразку.

А тепер підведіться зі своїх місць і, підходячи один до одного, знайдіть і запишіть на відповідних частинах фігурки імена тих учасників, з ким у вас збіглася одна або кілька позицій.

А тепер сідайте на місце.

Запитання для обговорення:

- Чи є такі учасники, у кого збіглися всі позиції на фігурі?
- У кого одна?
- У кого декілька позицій?
- Чи є діти, у кого нічого не збіглося?
- Про що говорять відмінності?

Ведучий. Так, ми всі різні, індивідуальні, неповторні, маємо різні захоплення. Є в нас і спільне. Усі ми маємо рівні права! Давайте розмістимо ваші фігурки на великому аркуші паперу.

Запитання для обговорення:

- На що схожий став цей аркуш з вашими фігурками? (На клас, суспільство, у якому ми живемо.)
- Що допомагає нам жити в класі, суспільстві, незважаючи на наші відмінності? (Правила, права.)

6. Презентація «Права дитини в документах»

Ведучий. Кожна дитина від народження має права.

Декларація — це документ, у якому викладено важливі правила, обов'язки для всіх людей. Дітям у різні часи жити було нелегко, не було законів, які б оберігали їхнє життя.

У 1959 р. Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята Декларація прав людини. У цьому документі ООН проголосила, що діти мають право на особливе піклування та допомогу. 20 листопада 1989 р. Генеральна Асамблея ООН, на основі Декларації прав людини, ухвалила Конвенцію про права дитини. Було визнано, що діти є повноправними членами суспільства, які мають право на особливе піклування та захист. Цей документ містить 54 статті, у яких детально розписані всі права дитини. Конвенція сповістила світові, що кожна дитина, хоч би в якій країні вона народилася, якої національності була, має право на піклування й захист, навчання й розвиток своїх здібностей, тобто на щасливе дитинство. Наша держава Україна 27 лютого 1991 р. приєдналася до цієї Конвенції, і тому кожна дитина в нашій державі має право на навчання та отримання безкоштовної медичної допомоги та інші права, про які ми сьогодні й дізнаємось під час нашої подорожі.

Конвенція (від. лат. convention – договір) – угода, міжнародний договір з якогось одного спеціального питання, що визначає права й обов'язки держав у певній окремій галузі.

Умовно права дитини можна поділити на шість основних груп:

1. Право на життя, на ім'я, на рівність у здійсненні інших прав;
2. Право дитини на сімейне благополуччя;
3. Право дитини на вільний розвиток особистості;
4. Забезпечення здоров'я дітей;
5. Освіта дітей і їх культурний розвиток (право на відпочинок і дозвілля, участь в іграх і розважальних заходах, участь у культурному житті, заняттях мистецтвом);
6. Захист дітей від економічної та іншої експлуатації.

7. Робота в групах «Розсипаний вірш»

Ведучий. А зараз проведемо конкурс «Розсипаний вірш». Ведучий об'єднує дітей у дві команди – «Зірки» та «Ракети» – за допомогою роздаткового матеріалу.

Команди мають з розсипаних рядків відтворити вірш. Командам дають розрізаний вірш (по 2 рядки) у конвертах, який треба зібрати якомога швидше.

Завдання: правильно відновити цілісність вірша.

Декларація – це просто Оголошення всіх прав	І людина – змалку вільна Наче в небі синім птах...
Є права й в дітей, звичайно, Треба, щоб усяк їх знав.	Знайте ж: змалечку всіх діток Треба вчить, оберігати,
Знайте ж, що усі ви – рівні від народження в правах,	І ніхто в усьому світі! Їх не сміє ображати!

Ведучий наприкінці відкриває слайд з віршем «Декларація прав людини» для перевірки правильності.

Декларація – це просто
Оголошення всіх прав.
Є права й в дітей, звичайно,
Треба, щоб усяк їх знав.
Знайте ж, що усі ви – рівні
від народження в правах,
І людина – змалку вільна,
Наче в небі синім птах...
Знайте ж: змалечку всіх діток
Треба вчить, оберігати,
І ніхто в усьому світі!
Їх не сміє ображати!

8. Мінілекція «Ваші права»

Ведучий. Уявіть, що вам доручили відповідальну роботу — скласти перелік прав, якими могли б користуватись усі діти. Що б ви запропонували? Усі вислови ведучий записує на великому аркуші фліпчарту.

А ось деякі права, внесені до Конвенції про права дитини.

Право на життя. Право на ім'я.

Право на громадянство.

Право на відсутність дискримінації.

Право на свободу совісті та релігійних переконань.

Право на життя з батьками.

Право на працю.

Право на відпочинок.

Право на захист життя та здоров'я.

Право на освіту.

Право на відсутність рабства.

Право на житло.

Право на свободу слова.

Право на отримання інформації.

Право користування досягненнями культури.

Право створювати сім'ю.

Право участі в науково-технічній та художній творчості.

А зараз я повідомлю вам про деякі права, які надатся дитині не одразу, а з моменту досягнення конкретного віку.

Десятирічний громадянин:

дає згоду на зміну свого імені та прізвища;

дає згоду на своє всиновлення або передачу в прийомну родину, або відновлення батьківських прав своїх батьків;

висловлює свою думку про те, з ким з його батьків, після розірвання шлюбу, він хотів би жити;

має право бути заслуханим під час будь-якого судового або адміністративного розгляду;

може вступати в дитячі суспільні об'єднання.

Чотирнадцятирічний громадянин:
може отримати паспорт;
може обирати місце проживання (за згодою батьків);
має право за згодою батьків укласти будь-які угоди;
має право самостійно розпоряджатися своїм доходом, зарплатою, стипендією;
здійснювати свої авторські права як результат своєї інтелектуальної діяльності;
може отримати дозвіл взяти шлюб у вигляді виключення, якщо склалися особливі обставини (при цьому настає повна дієздатність);
допускається вступ на роботу з дозволу батьків (на легку працю не більше 4 годин на день);
має право вимагати відміни усиновлення;
може навчатися водінню мотоцикла;
має право управляти велосипедом під час руху дорогами;
несе карну відповідальність за деякі злочини;
несе майнову відповідальність за укладеними угодами, а також за заподіяну майнову шкоду;
може бути виключений зі школи за порушення.
П'ятнадцятирічний громадянин має право вступу на роботу (24 годинний робочий тиждень).
Шістнадцятирічний громадянин має право:
взяти шлюб при наявності поважних причин;
управляти мопедом під час руху дорогами;
навчатися водінню автомобіля на дорогах у присутності інструктора;
укладати трудовий договір (контракт), робочий тиждень не повинен перебільшувати 36 годин;
підлягає адміністративній та карній відповідальності за правопорушення.
Сімнадцятирічний громадянин підлягає початковому ставленню на військовий облік (видається приписне свідоцтво).
У 18 років настає повна дієздатність громадянина. Отримує всі права та накладає на себе будь-які обов'язки.

9. Гра «Ти подобаєшся мені...»

Учасники стають у коло. Ведучий кидає м'яч одному з учнів, кажучи: «Мені в тобі подобається...» і називає якість чи ознаку. Учасник, який отримав м'яч, кидає його іншій людині і називає свою ознаку, якість, за яку подобається цей учасник. М'яч повинен побувати в усіх учнів.

Рольова гра «Захист прав казкових героїв»

Учасники об'єднуються у дві групи.

Завдання учасникам: виступити захисниками казкових героїв, визначити, яке право, визначене Конвенцією про права дитини, було порушено щодо героя казки.

Кожна група тягне три картки з ситуаціями з казок та бере аркуші-пелюстки, на яких діти будуть писати відповіді – права, які було порушено в казці. Тоді ці аркуші кріпляться на дошці й утворюють квітку.

Ситуація 1

Мачуха з ранку до вечора примушує Попелюшку працювати. Бідній дівчинці заборонено брати участь в іграх та забавках сестер. Яке право порушено щодо Попелюшки ?

(Право дитини на відпочинок і розваги, право брати участь у розважальних заходах, що відповідають їхньому віку, право вільно висловлювати свої думки, право на любов і піклування, на сім'ю, жодна дитина не може бути примушена до праці.)

Ситуація 2

Давно колись жила маленька принцеса на ім'я Білосніжка. Вона була лагідною, доброю та гарною. Жила вона зі злою мачухою-королевою. Королева, крім себе, нікого не любила і вважала себе найвродливішою та найрозумнішою в усьому королівстві. Дізнавшись, що Білосніжка більш вродлива, ніж вона, королева покликala вірного слугу й наказала завести принцесу в хащу та залишити одну. Які права дитини тут порушено?

(Головне право – право на життя. А ще ми знаємо, що жодна дитина не може бути скривдженою та зневаженою.)

Ситуація 3

За часи письменника Марка Твена в Америці дружба дітей з різних соціальних пластів не схвалювалась і навіть вважалась іноді порушенням суспільної моралі. Чи має право Том Соєр товаришувати з таким хлопчиком, як Гекльберрі Фін? (Так, адже Конвенція про права дитини визнає право на свободу асоціації та свободу мирних зібрань.)

Ситуація 4

Мауглі майже з народження жив у тваринному середовищі. Чи можна вважати, що він має рівні права зі звичайною дитиною. (Так, Конвенція визначає, що дитиною вважається кожна людська істота, що не досягла вісімнадцяти років.)

Ситуація 5

Опiкун Гаррі Поттера перехоплює і читає листи, що надходять хлопчику зі школи чарівників Гогвортсу. Яке право Гаррі порушено? (Право на приватне життя, недоторканість житла й таємниці кореспонденції.)

Ситуація 6

Баба Яга викрадає Івасика Телесика й відносить його за тридев'ять земель у тридцять царство. Які права дитини порушила злодійка? (Згідно з Конвенцією, дитина має право не розлучатися з батьками всупереч її бажання (окрім випадків, визначених законодавством), крім того, Конвенцією забороняється незаконне переміщення дітей і неповернення їх із-за кордону.)

Учасники на дошці складають квітку з пелюсток, на яких записані права дітей. Ведучий відзначає учнів, які брали активну участь в обговоренні ситуацій вікторини.

Підбиття підсумків. Домашнє завдання «Обов'язки дитини»

Ведучий. Права дитини нерозривно пов'язані з обов'язками, які потрібно усвідомлювати та виконувати. Домашня робота – прекрасний спосіб прищепити відповідальність на практиці. Тому домашнє завдання для вас – підготовка списку домашніх вправ, які стали чи можуть стати вашими повсяденними обов'язками.

Давайте підсумуємо нашу роботу.

- У яких документах записані ці права? Чи порушувались ваші права?

- Куди ви можете звернутися, якщо ваші права порушено? Чи допоможе вам у житті знання ваших прав? Яким чином?

ЗАНЯТТЯ 2. ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА ТА БУЛІНГУ В ШКОЛІ

Актуальність теми. Серед сучасної учнівської молоді останнім часом надзвичайно загострилася проблема насильства, довготривалих агресивних проявів та цькування в міжособистісних стосунках підлітків, здійснюваних самими дітьми одне до одного. Явище булінгу (цькування) поширене в сучасній школі. Педагоги багато роблять для того, щоб запобігати знущанню та своєчасно усувати його, але цю проблему іноді замовчують, не афішують випадки знущань, її не прийнято обговорювати. За даними ЮНІСЕФ, в Україні у 2017 році 24 % дітей стали жертвами булінгу. 40 % постраждалих дітей нікому про це не розповідали. Але ж насильство негативно впливає на навчання й добробут учнів. Тому просвітницька та превентивна робота фахівців соціально-психологічної служби закладу освіти з цього питання повинна стати комплексною та систематичною.

Мета заняття: ознайомити учнів з інформацією щодо заборони всіх форм насильства та жорстокого поводження з дітьми; надати інформацію про поняття та види булінгу (цькування); формувати навички відповідальної та безпечної поведінки; виховувати почуття емпатії та переживання до дитини, яка зазнає насильства; надати інформацію про діяльність Національної дитячої «гарячої лінії» з питань захисту прав дітей.

Обладнання та матеріали: фліпчарт / дошка, маркери, папір для фліпчарту, мультимедійне обладнання, олівці, фломастери, ватман, завдання на картках для команд, інформаційні матеріали (пам'ятки) з діяльності Національної дитячої «гарячої лінії».

Хід заняття

Ведучий. Доброго дня, шановні учасники тренінгу. Сьогодні ми з вами зібралися для того, щоб обговорити важливу тему – тему насильства та жорстокості серед учнів. Кожному з нас хоча б раз у житті доводилося зіткнутися з насильством. Воно могло застосовуватися проти вас самих, ви могли бути свідком або самі ставали тими, хто ображає. Сьогодні ми поговоримо про насильство та жорстокість, які направлені на одну дитину. Це явище називають булінгом або цькуванням. І найголовніше, разом знайдемо шляхи допомоги постраждалій дитині та спробуємо обезпечити себе, щоб не зіграти одну з ролей у булінгу.

1. Вправа «Самопрезентація»

Ведучий. Усі по черзі, розпочинаючи з мене, назвуть своє ім'я та одну з рис вашого характеру, яка найкраще вас презентує і починається з такої ж літери, як ім'я. Наприклад: Антон – артистичний, Дмитро – дбайливий... Головне завдання самопрезентації – підкреслити свою індивідуальність.

2. Мозковий штурм «Насильство – це ...»

На фліпчарті / дошці записати всі висловлювання учнів щодо того, що вони думають, як гадають, що ж таке в їх розумінні насильство? Насильство – це...

Ведучий. Насильство – це застосування сили, психологічного тиску, погроз, які свідомо спрямовані на слабку людину, яка не в змозі дати відсіч.

3. Мінілекція з презентацією «Види насильства»

Найбільш розповсюдженою є класифікація видів насильства, що заснована на характері насильницьких дій. Вона охоплює фізичне, сексуальне, емоційне та економічне насильство.

Фізичне насильство – це будь-яка фізична травма, причиною якої може бути побиття, удари, укуси, опіки або будь-яка інша фізична шкода, завдана дитині. Травма може бути навмисною та ненавмисною, а також наслідком надмірних дисциплінарних вимог чи покарання.

Емоційне насильство – вербальне або психологічне насильство, інтелектуальна травма. Емоційне насильство можна визначити як дії або недбале ставлення батьків / опікунів, піклувальників, які спричинили чи могли спричинити серйозні емоційні чи інтелектуальні порушення. Його причиною може також стати надмірне покарання або його незвичні види. Діти, що стали жертвами сексуального чи фізичного насильства, переважно зазнали й емоційного насильства.

Види емоційного насильства: глузування, прозивання, нескінченні зауваження та необ'єктивні оцінки, висміювання, приниження; відторгнення, ізоляція, відмова від спілкування з жертвою (з дитиною відмовляються грати, займатися, спілкуватися тощо).

Зазвичай фізичне та емоційне насильство супроводжують одне одне. Глузування та знущання можуть продовжуватися тривалий час, викликаючи в жертви глибокі травмуючі переживання.

Сексуальне насильство – це пестощі та інші дотики до геніталій дитини, інцест, зґвалтування, експлуатація дитини в проституції та порнографії, ексгібіціонізм, содомія. Сексуальне насильство є найменш відкритим видом насильства, тому що дорослі, як правило, через сором, що може відчувати дитина, спонукають її до таємності і мовчання.

Занедбання. Ігнорування. Психологічне насильство буває педагогічне, емоційне, медичне. Найбільш доцільно зупинитися на фізичному занедбанні. Ознаки фізичної занедбаності: брудний та пошкоджений одяг, невідповідний до сезону; безсоння; недотримання гігієнічних норм; медичні проблеми, які не піддаються лікуванню; ховання або крадіжка їжі; відсутність або низький рівень соціальних навичок; бездоглядність; нездатність до навчання, невідповідність розумових здібностей віковим нормам.

Які види насильства ми можемо зустріти сьогодні в школі? Усі вище перераховані, на жаль: насміхання, прізвиська, зауваження й необ'єктивні оцінки, приниження в присутності інших дітей, відторгнення, ізоляцію, відмову від спілкування з жертвою побиття, нанесення удару, ляпасу, запотиличника, відняття речей.

Жертвою шкільного життя може опинитися будь-яка дитина, але зазвичай для цього обирають того, хто слабший або якимось чином відрізняється від інших.

4. Вправа «Світлофор»

Учні вільно рухаються, а ведучий називає кольори світлофору. Якщо тренер каже: «Червоний», учні мають швидко присісти; якщо «зелений», то учасники

продовжують рухатися та плескати одночасно в долоні; якщо «жовтий», то мають призупинитися й підняти руку вгору. Вправа виконується в швидкому темпі.

5. Інформаційне повідомлення «Що таке булінг або цькування?»

Іноді в школі ми стикаємося з такими випадками, які нам здаються нам невинними жартами, але вони часто повторюються. А потім поступово перетворюються на переслідування дитини, конфлікти. Це явище називається булінг або цькування.

У перекладі з англійської «булінг» означає «забіяка, насильник, хуліган». Булінг – це груповий або індивідуальний терор. Жертва булінгу постійно знаходиться під тиском переслідувачів, відчуває психологічний тиск, погрози, залякування, що може призвести навіть до самогубства.

Виділяють кілька типів булінгу.

Фізичний. Він проявляється побоями, іноді навіть навмисним покаліченням. Штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, кидання папірцями, гумками та іншими дрібними предметами за спиною тощо.

Психологічний. Це бойкот, плітки (поширення неправдивих чуток, що виставляють жертву в невідгладному світі), ігнорування, ізоляція в колективі, інтриги, шантаж, погрози, вимагання, створення неприємностей (скидають підручники з парти, перекладають речі на іншу парту); погляди, прізвиська, жарти, жести, що принижують, образливі рухи тіла, міміки, підглядання, переслідування, залякування; вербальна агресія, яка виражається в постійному глузуванні, образах, окриках, прокльонах.

Економічний булінг. Крадіжки, пошкодження, ховання, знищення одягу чи інших особистих речей, вимагання грошей тощо. Наприклад, крадуть, ховають, викидають у вікно особисті речі, псують щоденник, зошити тощо.

Кібербулінг. Дуже популярний серед підлітків. Виявляється в цькуванні за допомогою соціальних мереж або надіслання образ на електронну адресу. Сюди входить зйомка і викладання неприважливого відео в загальний доступ. Пересилка небажаних фото, обзивання телефоном, знімання на відео бійок чи інших принижень, викладання фото та відео в інтернет; нецензурні вислови в переписці в соціальних мережах.

Булінг (цькування) характеризують чотири головні компоненти:

- по-перше: це агресивна й негативна поведінка;
- по-друге: булінг здійснюється систематично;
- по-третє: булінг відбувається у стосунках, учасники яких мають неоднакову владу та фізичні можливості;
- по-четверте: булінгова поведінка є навмисною.

Отже, явище булінгу є поширеним, але в наших силах його зупинити та не лишатись осторонь. Адже слід пам'ятати, що сьогодні ти – спостерігач, а завтра – жертва.

Запитання для відповіді. Діти, чи хтось із вас зустрічався з явищем булінгу в житті? Яким чином: вас цькували чи ви спостерігали це явище? Як ви вважаєте, чи порушуються права жертв булінгу й чи повинні агресори (булери) відповідати за порушення прав іншої людини? Діти, скажіть, як можна зупинити булінг у класі? (Підводить підлітків до висновку, що потрібно стати на захист тих, кого образили та не підтримувати агресорів.)

6. Гра «Поміняйтесь місцями»

Учасники сидять на стільцях у колі. Ведучий пропонує помінятися місцями тим, у кого, наприклад, блакитні очі (шнурки на черевиках, імена починаються чи закінчуються на букву «А»). Під час пересаджувань гравців ведучий має хутко сісти на звільнене місце. Той, хто залишиться без місця, стає ведучим.

7. Рольова гра «Психологічний портрет»

Ведучий пропонує учасникам створити 3 команди. Кожна команда отримує картки з написами: «агресор», «жертва», «спостерігач». Учасники повинні за деякий час намалювати та описати кожен персонаж та описати словесно його риси характеру та поведінки. Капітан презентує результат роботи команди.

8. Перегляд відеоматеріалу (за вибором): «Як боротися з булінгом: поради для дітей» <https://www.youtube.com/watch?v=espwzDTLVkE>.

9. Надання інформаційних матеріалів (пам'яток) з діяльності Національної дитячої «гарячої лінії» та «Поради, як уникнути булінгу».

ПАМ'ЯТКА
ЯК УНИКНУТИ БУЛІНГУ

1. Упевнись, що ти не є кривдником.
2. Заступайся за тих, кого ображають.
3. Якщо ти став або стала жертвою булінгу – розкажи про це дорослим (батькам або вчителю).
4. Якщо ти побачив / побачила, що над кимось знущаються – клич на допомогу, привертай увагу дорослих.
5. Стався до інших так, як хочеш, щоб ставились до тебе.
6. Безкоштовна національна «гаряча лінія» з попередження домашнього насильства – 0 800 500 335 зі стаціонарного або 116 123 з мобільного.
7. Безкоштовна Національна дитяча «гаряча лінія» з питань захисту прав дітей – 0-800-500-225 або 116-111 (для дзвінків з мобільного).

Ведучий роздає пам'ятки учасникам.

ЗАНЯТТЯ № 3. СПІЛКУЄМОСЬ БЕЗ КОНФЛІКТІВ

Актуальність. Проблема конфліктності серед дітей у школі стала дуже актуальною. Корінні зміни в парадигмі освіти, реформування освітньої галузі вимагають від працівників психологічної служби особливої уваги до учня на переломних етапах його психічного та соціального розвитку, коли помітно загострюються суперечності цього процесу. Дуже важливим є недопущення внаслідок неконструктивного вирішення конфліктних ситуацій руйнування процесу становлення особистості учня.

Мета заняття: ознайомити учнів з поняттям конфлікту та сформуванню його адекватне сприйняття; поглибити знання учнів про специфіку конфліктів; розвинути навички конструктивного розв'язання конфліктів та вміння знаходити

конструктивні способи вирішення проблемних ситуацій; навчити використовувати в спілкуванні з іншими людьми тактику співпраці та взаємодії.

Обладнання та матеріали: м'яч, ручки, аркуші паперу, картки із зображенням конфліктних ситуацій, картки з незакінченими реченнями, хустки для зав'язування очей.

Хід заняття

1. Вступ. Інформаційне повідомлення

Ведучий. Проблема конфлікту цікавить багатьох людей. Спостереження свідчать про те, що в умовах конфлікту його учасники не зважають один на одного, не хочуть вислухати іншого, не ведуть конструктивного діалогу. Усе це стає причиною подальшого загострення ситуації, коли сторони виявляють роздратованість, неповагу одна до одної, що переростає в агресивність. Почуття гніву підсилюється думкою про те, що помиляється тільки інша сторона.

Конфлікт – це зіткнення протилежних інтересів і поглядів, напруження та крайнє загострення суперечностей, що призводить до активних дій, ускладнень і боротьби.

2. Вправа «Асоціація»

Учні сідають у коло. Ведучий стає посередині сформованого кола та ставить питання: «Діти, а що особисто для кожного з вас означає конфлікт?».

Ведучий кидає кожному учаснику м'яч, називаючи це слово (м'яч має побувати в руках у кожного учасника). Учасник повертає м'яч, називаючи асоціацію, яка у нього виникає при слові «конфлікт» (наприклад «непорозуміння», «суперечка», «агресія»).

Ведучий. Чи доводилося вам сваритися з батьками, друзями, вибігати з приміщення, гримаючи дверима? Якщо так, то ця тема вам не байдужа. Кожному з нас іноді бракує життєвої компетентності в складних ситуаціях. І тому важливо стати більш обізнаним, компетентним у питаннях особливостей конфліктів та пошуку шляхів їх безболісного вирішення.

3. Методика «Діагностика стратегій розв'язання конфліктних ситуацій» Д. Джонсона і Ф. Джонсона

Ведучий. Різні люди мають свої особливості поведінки в життєвих ситуаціях. А вам цікаво знати, як ви дієте в тих чи інших ситуаціях? Для власного оцінювання ми зараз проведемо діагностику.

Кожен учасник отримує аркуш паперу та ручку. Ведучий зачитує запитання, а учасники обирають той варіант, який їм підходить.

4. Мінілекція «Способи розв'язання конфліктів»

Ведучий. Важливість мети й стосунків впливають на наші дії під час конфлікту. З огляду на ці умови можна визначити 5 способів розв'язання конфліктів.

1) «Черепаша» (*втеча*). «Черепаша» втікають і ховаються у свій панцир, щоб уникнути конфлікту. Вони відмовляються від своїх цілей і тримаються осторонь як від суперечливих питань, через які виникає конфлікт, так і від людей, причетних до суперечки. Вони вважають, що вирішувати конфлікт – річ безнадійна. Їм легше втекти (фізично чи психологічно) від конфлікту, ніж стикнутися з ним.

2) «Акула» (*примус*). «Акули» намагаються переконати опонентів, силоміць примушуючи їх розв'язувати конфлікт. Для «акул» найголовніші власні цілі, а стосунки з людиною мають для них другорядне значення. Вони за будь-яку ціну готові домогтися свого. Їх мало хвилює те, чи вони комусь подобаються. «Акули» переконані, що конфлікти вирішуються тоді, коли хтось перемагає. Вони намагаються здобути перемогу, шокуючи суперників, нападаючи раптово, а також залякуючи чи погрожуючи їм з позицій сили.

3) «Плюшевий ведмедик» (*згладжування*). Для «ведмедиків» найголовніше – хороші стосунки, а власні цілі не мають для них великого значення. Вони прагнуть усім подобатися, щоб усі їх любили та цінували. Вони вважають, що конфлікти не можна обговорювати без шкоди для стосунків. «Ведмедики» бояться завдати болю, образити, зіпсувати стосунки під час конфлікту. Їх правило: «Я готовий пожертвувати власними цілями, роби все, що хочеш, аби тільки я тобі подобався».

4) «Лисиця» (*компроміс*). «Лисиці» невибагливі як у своїх цілях, так і в стосунках з людьми. «Лисиці» шукають компромісу. Вони жертвують частиною своїх домагань під час конфлікту й переконують іншого поступитися якоюсь частиною своїх цілей. Вони шукають такого рішення, щоб обидві сторони отримали «золоту середину». Вони готові пожертвувати заради досягнення згоди для спільного добра як частиною своїх домагань, так і стосунками.

5) «Сова» (*конфронтація*). «Сови» високо цінують власні цілі та стосунки. Вони розглядають конфлікт як проблему, яку треба розв'язувати, і шукають таке рішення, яке б задовольнило і їх власні цілі, і цілі іншої сторони. «Сови» сприймають конфлікти як засіб поліпшення стосунків шляхом послаблення напруження між двома людьми. «Сови» не заспокоються доти, доки не буде знайдено рішення, яке б задовольнило як їх самих, так й іншу людину.

5. Ситуативна вправа «Розв'язи конфлікт»

Учні пропонують поділитися на групи по 2–3 особи. Кожна група отримує картку із зображенням конфліктної ситуації.

Учасникам необхідно проаналізувати ситуацію та виявити найефективніші способи виходу з неї, використовуючи ефективні, конструктивні стилі поведінки.

1

2

3

4

5

6

6. Вправа «Довіряй мені»

Ведучий. Люди зможуть вирішити конфлікт лише тоді, коли будуть довіряти один одному. Рішення про співпрацю – перший крок до вирішення конфлікту.

Учасники об'єднуються в пари. Один з учасників у кожній парі зав'яже очі та спирається на руку партнера. Партнер веде його на прогулянку кімнатою (якщо це можливо, то й за межі кімнати). Ведучий наголошує, що вести своїх партнерів потрібно дуже уважно й обережно. За 5 хвилин каже учасникам, щоб вони перестали підтримувати своїх партнерів. Тепер учасники із зав'язаними очима будуть ходити, орієнтуючись тільки на те, що говорить їхній партнер. Потім учасники міняються ролями та повторюють вправу.

Запитання для обговорення:

Що ви відчували, коли ходили із заплющеними очима?

Що ви відчували, покладаючись на чийсь допис під час прогулянки?

Яке відношення має ця вправа до довіри?

Чому важливо довіряти один одному в конфліктній ситуації?

7. Рефлексія

Ведучий роздає картки з різними варіантами незакінчених речень. Кожен учень витягує картку й надає відповідь одразу.

Варіанти незакінчених речень:

- Я дізнався, що...
- Мене здивувало, що....
- Мені сподобалось, що...
- Я б ще хотів поговорити про...

ЗАНЯТТЯ № 4. ШКОЛА БЕЗ АГРЕСІЇ

Актуальність. Підліткова агресія є предметом вивчення багатьох наукових дисциплін. Психологи та фізіологи вважають її характерною рисою перехідного віку, що виникає в результаті зміни гормонального фону, розвитку когнітивних процесів, інтелекту й здібностей. Проблема агресії та агресивної поведінки в науці стає актуальною, коли суспільство переживає критичні періоди розвитку.

Мета заняття: сформулювати та розкрити поняття «агресія» та «агресивність», проаналізувати відмінності; розвивати вміння й навички керування агресією; навчити технікам психологічної саморегуляції; стимулювати учасників до роздумів та висловлювання власної думки.

Обладнання та матеріали: журнали, клей, ножиці, фломастери, олівці, фліпчарти або ватмани, мультимедійне обладнання (для перегляду відеофрагменту), аркуші паперу або вага, ручки, м'яч.

Хід заняття

1. Вправа на створення позитивного настрою «Ти – молодець!»

Учасники стають у коло, один виходить у центр, називає своє ім'я й те, що він любить чи вміє добре робити. У відповідь усі промовляють: «Ти – молодець!» і підносять вгору великий палець.

2. Вправа «Коллаж агресії»

Ведучий пропонує учасникам із журнальних малюнків, зображень знайти картинки, які, на їх погляд, асоціюються з поняттям «агресія». Викласти спільний коллаж і запропонувати учням повідомити, які почуття викликає такий коллаж.

3. Перегляд відеофрагменту «Казка про колючого їжачка» <https://www.youtube.com/watch?v=yehieHCZmyY>.

Ведучий пропонує дітям переглянути відеофрагмент та обговорити, що таке агресивність і що таке агресія.

Ведучий. Діти, на вашу думку, це одне й теж?

Агресія – це поведінка, спрямована на нанесення образи або ушкодження людині, живої істоти чи предмета. Агресивність – це риса характеру, звичка й схильність реагувати на все агресивно. Агресивність може бути керованою та некерованою. Некерована агресивність шкідлива, як і некерований страх, некерована радість і будь-яка інша некерована емоція. Керована агресивність іноді потрібна там, де вас «випробовують на міцність», і ви зобов'язані продемонструвати розумну твердість, а іноді й адекватно відповісти, наприклад у спорті. Власну небажану агресію слід погасити; якщо це важко, то пригасити, стримати, принаймні не розпалювати. Це все – завдання контролювання агресії. І сьогодні ми з вами будемо вчитися контролювати свою агресію, свої агресивні емоції. Тому що вести себе чемно, толерантно щодо інших людей – це ваш обов'язок. Агресивною поведінкою ви порушуєте права іншої людини, а порушення прав – це завжди відповідальність перед Законом, яка має правові наслідки. І за вашу некеровану агресивну поведінку мають поки що відповідати ваші батьки.

4. Вправа «Снігові кульки»

Звичайно, кожна людина іноді може дуже сильно розізлитися. І ви, хоч і діти ще, теж не виняток, навіть можете кусатись чи навіть битись. А чому? А тому що поки не знаєте, як можна впоратись із накопиченою енергією, куди її спрямувати та як зробити так, щоб не заподіяти нікому шкоди. Ведучий пропонує учням зім'яти аркуші паперу та кидати ними один в одного. Але за сигналом ведучого потрібно одразу припинити. Можна замінити на ватні кульки.

5. Вправи для зняття психоемоційного напруження

Ведучий. У кожної людини під час напружених емоційних станів підвищується тону м'язів, з'являється метушливість, змінюється дихання, пульс, колір обличчя тощо. Найпростіший, але досить ефективний спосіб емоційної саморегуляції, – розслаблення м'язів. Навчившись розслабляти, а також довільно й свідомо контролювати їх стан, можна навчитись керувати відповідними некерованими емоціями.

«Лимон». Ведучий каже дітям: «Уявіть, що у вас у руках лимон. Видавіть з нього сік».

«Візьміть себе в руки». Дитині кажуть: «Як тільки ти відчуєш, що хвилюєшся, що тобі хочеться когось ударити, щось кинути на підлогу, доведи свою силу: обхопи свої лікті та сильно притисни до грудей» (це поза стриманої людини).

«Гора з плечей». Учасники стають у коло. Ноги на ширині плечей, плечі підняті й відвести їх назад, зводячи в лопатках. Після цього різко опустити плечі, ніби скинути «гору з плечей».

«Релаксація на контрасті». *Ведучий*. Якщо обстановка навколо напружена й ви відчуваєте, що втрачаєте самовладання, цей комплекс можна виконати прямо на місці, за столом, практично непомітно для навколишніх.

Так сильно, як можете, напружте пальці ніг. Потім розслабте їх.

Напружте й розслабте ступні ніг.

Напружте й розслабте гомілки.

Напружте й розслабте коліна.

Напружте й розслабте стегна.

Напружте й розслабте сідничні м'язи.

Напружте й розслабте живіт.

Розслабте спину й плечі.

Розслабте кисті рук.

Розслабте передпліччя.

Розслабте шию.

Розслабте лицьові м'язи.

Посидьте спокійно кілька хвилин, насолоджуючись повним спокоєм. Коли вам здається, що повільно пливете – ви повністю розслабилися.

Повторити кожну вправу 2–3 рази.

6. Вправа «Скарбничка порад»

Ведучий об'єднує учасників у 3 групи й пропонує розробити 5 найефективніших, на погляд групи, рекомендацій для звільнення від агресії. Презентація напрацювань. Роздатковий матеріал «Поради звільнення від агресії» надається кожному учасникові.

Поради звільнення від агресії:

- Голосно заспівати улюблену пісню.
- Пограти в дартс.
- Пострибати на скакалці.
- У «мікрофон» («склянку для крику») викричати свої негативні емоції.
- Налити у ванну води, запустити в неї декілька пластикових іграшок і бомбити їх м'ячиком.
- Влаштувати «бій» з боксерською грушею.
- Полити квіти.
- Швидкими рухами витерти дошку.
- Забити декілька цвяхів.
- Пробігти декілька кругів навколо будинку.
- Зробити перестановку в кімнаті.
- Випрати білизну.
- Потанцювати.
- Віджатися від підлоги декілька разів.
- Влаштувати змагання «Хто голосніше крикне?», «Хто вище стрибне?».
- Стукати олівцем по парті.
- З декількох аркушів паперу зробити кульки й покидати їх.

- Швидкими рухами намалювати того, хто тебе скривдив, і закреслити ма-люнок.
- Зліпити з пластиліну фігуру супротивника, а потім зламати її.
- Зайнятись улюбленим видом спорту.
- Увімкнути «Караоке» й заспівати.
- Розірвати газету.
- Помити підлогу.
- Перебрати свої речі у шафі.
- Написати «лайливого» листа й спалити його або розірвати на клатті.

7. Вправа «Жива анкета»

Учасники, передаючи по колу м'яч, дають усні відповіді на три запитання анкети:

1. Що в занятті тобі найбільше сподобалося?
2. Що нового ти дізнався(-лась) про себе чи про інших?
3. З яким настроєм ти закінчуєш заняття?

ЗАНЯТТЯ № 5. НЕНАСИЛЬНИЦЬКЕ СПІЛКУВАННЯ

Актуальність. Одним з головних чинників життєвого успіху в наш час є вміння ефективно спілкуватися. Особливим і важливим є процес комунікації в школі. Дітям доводиться вчитися формувати та висловлювати свою думку, виражати словами своє ставлення до інших тощо. Оскільки процес комунікації в школі є різноманітним, різноаспектним і складним, то важливо знайомити учнів з новими методами налагодження ефективної комунікації. Метод нових стратегій у спілкуванні – ненасильницьке спілкування (ННС). При використанні методу ННС дитина може навчитись краще розуміти себе, трансформувати звичку засуджувати й оцінювати (яка не дозволяє задовольнити ні власні, ні чужі потреби) у взаємне усвідомлення людських потреб.

Мета заняття: активізація та підтримка групової єдності, створення позитивного емоційного фону; розкриття поняття «ненасильницьке спілкування»; підкреслення значення емоцій під час спілкування; формування комунікативних навичок; формування навичок самоаналізу, прагнення до самовдосконалення; формування усвідомлення власних почуттів та оточення й розвиток емпатії.

Обладнання та матеріали: фломастери, олівці, ножиці, клей, кольоровий папір, журнали, папір, роздатковий матеріал.

Хід заняття

Вправа «Хай твій день сьогодні буде...»

Учні сідають у коло та по черзі кажуть один одному побажання на день (наприклад: «Хай твій день сьогодні буде цікавим та насиченим»).

Інформаційне повідомлення «Ненасильницьке спілкування»

Ведучий. Ненасильницьке спілкування – метод спілкування, розроблений американським психологом доктором Маршаллом Розенбергом, який ґрунтується на емпатії. За методом Розенберга пропонується змінити звичну стратегію мислення й поведінки в конфліктних ситуаціях з реактивної (відповідь на подразник) на усвідомлену й співчутливу.

Уміння ефективно спілкуватися – один з головних чинників успіху в будь-якій сфері сучасного життя. Комунікація виконує багато важливих функцій:

- Задоволення потреби в спілкуванні. Усі люди – соціальні істоти. Ми маємо потребу в інших людях так само, як у їжі, воді, даху над головою. Двоє людей можуть годинами обговорювати різні дрібниці, про які з часом навіть не згадають. Вони просто задовольняли базову потребу в людському спілкуванні.

- Уточнення уявлення про себе. За допомогою комунікації ми дізнаємося, якими ми є та як люди реагують на нашу поведінку.

- Демонстрація поваги до іншого. Зустрівши знайому людину, ми кажемо: «Як справи?», «Що нового?», «Привіт» тощо. Ти самим ми показуємо, що вирізняємо цю людину серед інших, тобто демонструємо повагу. Якщо нічого не говорити – ризикуємо отримати репутацію зверхньої та нетактовної людини.

- Розбудова стосунків. Через спілкування ми не тільки знайомимося з іншими людьми, але й, що ще більш важливо, встановлюємо стосунки, які можуть розвиватися й поглиблюватися або псуватися і заморожуватися.

- Обмін інформацією. Частина інформації ми отримуємо шляхом спостереження, читання, перегляду новин тощо. Іншу частину – через пряме спілкування з людьми. Коли ми вирішуємо, що вдягнути або за кого голосувати на виборах, ми радимося з іншими. У таких випадках відбувається обмін повідомленнями, що включає передавання й отримання інформації.

- Вплив на інших. Навряд чи знайдеться хоч один день, коли б ми не спробували вплинути на чийсь поведінку – переконати друзів сходити до конкретного ресторану, змусити чоловіка кинути палити або вмовити викладача поставити кращу оцінку.

Особливим і важливим є процес комунікації в школі, адже більшість свого часу ви проводите тут. У школі ви розвиваєтесь, навчаєтесь висловлювати своє ставлення до інших, доводити свою думку, бути успішними. Найяскравіше особистість розкривається в спілкуванні. «Скажи мені що-небудь, щоб я тебе побачив», – звертався давньогрецький філософ Сократ до своїх учнів.

Вправа «Інтонація»

Робота в групах по троє осіб. Учасникам потрібно вимовити з різною інтонацією одну й ту саму фразу. Інтонації: прохання, вимога, побажання.

Фрази:

- принеси мені завтра підручники;
- полий квіти в кабінеті;
- винеси сміття;
- не відволікайся на уроці.

Обговорення:

- З якою інтонацією найлегше було вимовити фразу?
- Що ви відчували, коли вам наказували?
- Що ви відчували, коли до вас звертались у формі прохання або побажання?

Висновок: інтонація голосу має велике значення під час спілкування, вона забарвлює зміст сказаного. Позитивні емоції сприяють ефективному спілкуванню, прохання й побажання спонукають до доброзичливості, на відміну від наказу та вимог.

Вправа «Самовдосконалення»

Учням пропонують зробити малюнки на теми «Яким я себе бачу», «Яким мене бачать інші», «Яким я хочу себе бачити».

Висновок. Діти, для ефективного спілкування важливо знати, відчувати та поважати самого себе, мати адекватне самосприйняття. За відсутності цього неможливо з повагою ставитися один до одного, вести конструктивний діалог.

Вправа «Упевнений – невпевнений – грубий»

Ведучий пропонує учасникам трьох персонажів (це можуть бути м'які іграшки з нагрудними візитними картками «Упевнений», «Невпевнений», «Грубий»). Від імені цих персонажів учасникам треба продемонструвати поведінку в певних ситуаціях (кожна ситуація розглядається з позиції названих персонажів).

1. Тебе викликають до дошки, а ти не вивчив уроку, тоді ти вчителю говориш...

2. Ти граєш у захопливу комп'ютерну гру, а батьки хочуть, аби ти сідав за уроки, тоді ти їм говориш...

3. Приятель не повернув вчасно твою річ, яка тобі дуже потрібна. Ти йому кажеш...

Обговорення:

- Як поведуться грубі люди, невпевнені, впевнені?
- З якими людьми приємніше мати справу?
- Якими б хотіли бути учасники? Що для цього треба?

6. Вправа «Робота з фотографіями (картками)»

Заняття можна проводити як у групі (в парах, по троє), так і індивідуально.

Для роботи необхідно мати набір фотографій (карток) із зображенням людей, що перебувають у різних емоційних станах. Можна попросити учасників групи принести фотографії з дому.

Учасникам пропонують уважно роздивитися фотографію (картку-малюнок) і визначити, у якому емоційному стані перебуває людина на зображенні.

Слід обговорити варіанти. Потім попросить учасників придумати історію, яка могла б статися з цією особою, що дозволить зрозуміти причини цього емоційного стану. Краще, якщо таких причин, історій буде декілька. Важливо, щоб кожен з учасників висловився.

7. Вправа «Створення соціальної реклами»

Ведучий. Вам необхідно створити соціальну рекламу на тему «Світом править любов і взаєморозуміння» та презентувати її (учасників об'єднуємо у 2–3 групи).

ЗАНЯТТЯ № 6. НАШ СВІТ БЕЗ НАСИЛЬСТВА

Актуальність. Насильство в сім'ї є однією з найбільш розповсюджених форм порушення прав людини. Здебільшого протиправні дії проти когось із членів родини супроводжуються актами агресії, приниження та жорстокої поведінки. Подібні дії з боку насильника приводять до негативного впливу на фізичний, психічний та соціальний стан здоров'я постраждалої особи чи кількох осіб, членів цієї родини. Як правило, найбільше страждають від сімейного насильства жінки та діти, для

яких ситуації насильства в сім'ї є надзвичайно психотравматичними та мають серйозні наслідки як для соматичного, так і для психічного здоров'я [8].

Мета заняття: ознайомити учнів з поняттями «насильство» і «жорстоке поводження», з видами та формами домашнього насильства; вчити діагностувати прояви домашнього насильства та виявляти дітей, які перебувають у несприятливих домашніх умовах, в екстремальній ситуації; ознайомити з правовими нормами, що захищають право дітей на свободу від усіх форм насильства.

Обладнання та матеріали: маркери, фліпчарт / дошка, мультимедійне обладнання, аркуші паперу, ручки, картки з ситуаціями, олівці.

Хід заняття

Вправа «Нетрадиційне привітання»

Учасники вітаються, виконуючи вправи, які оголошує ведучий (наприклад: привітатися долонями, колінами, правим плечем тощо).

Мінілекція «Що таке насильство»

На жаль, ми зараз живемо у світі, однією з характерних ознак якого є насильство, зокрема в сім'ях. Насильство в сім'ї є найнебезпечнішим, бо дитина переживає насильство з боку того, хто мав би захищати, підтримувати, а не кривдити її. Це деформує особистість дитини та формує озлоблення до оточення, іноді навіть стає причиною суїцидів. Тому важливим є питання попередження насильства.

Домашнє насильство – це дія або бездіяльність одного з членів сім'ї, спрямована проти інших членів сім'ї; використання переваги сили або влади, що позбавляє членів родини особистих прав і свобод, стає загрозою для їхнього життя та здоров'я. Домашнє насильство є системою жорстокої та небезпечної поведінки, яка може включати в себе акти залякування, ізоляції та примусу. Домашнє насильство порушує багато прав, які захищені міжнародними законами про права людини. Уряд відповідальний за прийняття засобів з ліквідації домашнього насильства. Новий Закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству» був ухвалений у 2018 році.

Ведучий повідомляє учасникам інформацію та записує головне на фліпчарті.

Насильство – це будь-які умисні дії однієї людини щодо до іншої, якщо ці дії порушують права і свободи людини, наносять їй фізичну, моральну чи психічну шкоду.

Можна виділити чотири типи жорстокого поводження з дітьми. (*Ведучий промовляє та записує на фліпчарті маркером або на дошці*).

1. Фізичне насильство – невіпадкове завдання тілесних ушкоджень.
2. Сексуальне насильство – використання людини для отримання сексуально-го задоволення.
3. Занедбаність – нездатність батька або особи, яка доглядає за дитиною, забезпечити основні потреби дитини в їжі, одязі, житлі.
4. Психологічне насильство – відсутність у родині доброзичливої, здорової атмосфери. Може виявлятися у:
  - зневазі – послідовній нездатності батьків чи особи, яка здійснює догляд, забезпечити дитині необхідну підтримку, увагу, турботу;

▪ жорстокому поводженні — хронічних приниженнях, образах і висміюванні дитини, знущанні з неї.

Перегляд відеоматеріалу «Насильство в сім'ї» <https://www.youtube.com/watch?v=fbXmfCdZXd8>.

Опитування «Насильство»

Ведучий. Дайте відповіді на запитання («так» або «ні»), наведені нижче. Запишіть відповіді на аркуші паперу. Важливо уточнити, що ця інформація є конфіденційною й ніхто не дізнається про ці відповіді.

1. Чи карають фізично твоїх друзів їхні батьки?
2. Тебе ображають твої брат чи сестра?
3. Чи було так, що батьки ставились до тебе байдуже?
4. Чи було так, що близькі родичі ставились до тебе байдуже?
5. Твої батьки лають тебе?
6. Чи можеш ти сказати про свою родину, що вона неприязно ставиться до тебе?
7. Чи траплялось так, що вдома з тебе насміхалися?
8. Чи є в тебе знайомі, чії батьки знущаються, постійно ображають їх?
9. Чи були ви вдома свідками насильства (фізичних ушкоджень)?

Після тесту необхідно роздати всім учасникам пам'ятку «Життя без насильства» [10].

Пам'ятка «Життя без насильства»

Я знаю свої права і вмю ними користуватися.

Я нікому не дозволю принижувати й ображати себе.

Якщо зі мною трапиться щось недобре, я негайно розкажу людям, яким довіряю.

Я знаю напам'ять усі адреси, номери телефонів та імена людей, яким довіряю.

Я знаю, що стійка позиція, переконання, наявність достовірної інформації допоможуть впевнено поводити себе в різних життєвих ситуаціях.

Я знаю, що мені гарантовано право на захист своїх прав. Я маю право не лише на захист з боку батьків, але й сам можу звернутися до будь-яких державних органів, органів місцевого самоврядування, навіть до суду для захисту свої прав.

Руханка «Будинки – господарі – землетрус»

Ведучий пропонує учасникам об'єднатись по три особи. Двоє беруться за руки й стають «будинком». Один заходить у середину. Він – господар. За командою «Господар» господарі міняються місцями. За командою «Землетрус» усі міняються місцями.

Ситуаційні вправи (робота в 4 групах з картками).

Ведучий роздає картки з ситуаціями. З'ясуйте, які види насильства присутні в цій ситуації. Команди обговорюють та один відповідає.

1. Мати хлопчика вдруге вийшла заміж, із вітчимом стосунки не склались. У сім'ї часті скандали. Мати обзиває сина принизливими прізвиськами та дає йому лапаса.

2. Батьки виганяють сина щодня на вулицю та змушують жебракувати. Без 25–30 грн він не може повернутися ввечері додому.

3. Дівчинка-семикласниця в останній день семестру плаче біля вікна. На запитання вчителя відповідає, що боїться йти додому, бо в таблиці погані оцінки, за що її покарають паском. Батьки дівчинки в минулому – «круглі» відмінники. Вони вимагають від доньки відмінних оцінок. Мати каже дівчинці: «Краще б тебе не було! Я вб'ю тебе, відсиджу у в'язниці, а потім буду спокійно жити». Батько взагалі з донькою не розмовляє.

4. Мати часто не пускає дівчинку-підлітка до школи, а змушує ходити її до церкви на богослужіння, тому що сама дуже набожна. За непокору примушує стояти на колінах.

6. Вправа «Що я можу зробити?»

Три команди. Кожна команда розробляє алгоритм, надає відповідь на своє завдання:

1. Що ми можемо зробити для попередження та подолання проблеми домашнього насильства?

2. Що може зробити суспільство для подолання цієї проблеми?

3. Що може зробити держава?

На фліпчарті намальований будинок (школа). Відповіді на перше завдання – на місці фундаменту, на друге – на місці стін, на третє – на дах. Тим самим ми проговорюємо важливість кожної з цих «цеглинок» для побудови будинку без проблем насильства.

7. Підбиття підсумків

Щорічна акція «16 днів проти насильства» (25 листопада – 10 грудня) ініційована Першим всесвітнім інститутом жіночого лідерства 1991 року. Тоді ж визначився зв'язок між насильством щодо жінок та правами людей. Дати акції символічно наголошують на цьому зв'язку: 25 листопада – Міжнародний день проти насильства щодо жінок, 10 грудня – Міжнародний день прав людини. Україна приєдналася до акції «16 днів проти насильства» у 2001 року.

Основні завдання акції «16 днів проти насильства»:

- привернути увагу громадськості до актуальної для українського суспільства проблеми подолання насильства в сім'ї;
- активізувати партнерський рух громадських організацій та державних органів щодо попередження насильства та захисту прав жінок в Україні;
- сприяти утвердженню ненасильницької ідеології в територіальних громадах та в українському суспільстві загалом.

Ведучий просить учасників проаналізувати свої очікування та по черзі висловитися, справдилися вони (повною мірою, частково), не справдилися чи виявилися недоречними.

ЗАНЯТТЯ 7. ШКОЛА – ПРОСТІР БЕЗ НАСИЛЬСТВА

Мета: ознайомити учнів з основними проблемами жорстокості, ознаками насильницького та жорстокого ставлення до дітей; розкрити суть понять «насильство», навчити способам протистояння насильству, розвивати знання про відповідальність за свої дії, вчинки; формувати активну позицію в протидії насильству; сприяти вихованню в учнів людяності, чесності, відповідальності, поваги до гідності іншої людини, свідомого ставлення до своїх прав та обов'язків; створити позитивну атмосферу, формувати вміння роботи в команді.

Матеріали: голуб з паперу, маркери, старі журнали, газети, листівки, клей, ножи, папір, аркуші для фліпчарту або ватман, стільці для учасників.

Хід заняття

Ведучий. Сьогодні в нас незвичайне заняття. На ньому ми будемо спілкуватись, грати, малювати, ділитися один з одним радіощами й проблемами, отримувати добрі поради, допомагати або підтримувати інших, вчитися краще розуміти інших та себе.

Педагог показує білого голуба, зробленого в техніці оригами. Цей голуб – символ миру, дружби, добра!

1. Вправа «Коло друзів»

Учасник передає по колу білого голуба з паперу та називає одну позитивну рису свого сусіда.

– Діти, скажіть, хто відкрив у собі щось нове? Чи були ви приємно здивовані?

Тому завжди потрібно в людях, насамперед, помічати гарні якості. Це допомагає в налагодженні добрих взаємин між людьми.

Ведучий. Діти, сьогодні на занятті ми розглянемо серйозну проблему, яка хвилює багатьох дітей та дорослих через свою шкоду людині. Це проблема поширення насильства, жорстокого поведіння серед підлітків.

2. Вправа «Асоціації-насильство»

Ведучий. Коли ми говоримо про «насильство», у кожного виникають певні асоціації. На дошці написано слово «насильство», воно розміщено вертикально, до кожної букви потрібно підібрати слово-асоціацію з поняттям «насильство». Чим більше буде слів, тим повніше ми розкриємо значення цього слова. Який заряд мають ці слова (позитивний чи негативний)?

3. Відеолекторій «Насильство та його види»

Насильство в школі— це застосування сили, психологічного тиску, погроз, які свідомо спрямовані на слабших дітей, які не зможуть дати відсіч.

Люди бувають різними, вони можуть подобатися нам чи ні, але це не дає права одній людині ставитися зневажливо до іншої людини. Є таке золоте правило моралі «Стався до іншого так, як хочеш, щоб ставилися до тебе!».

В усіх людей є свої особливості, усі ми різні: хтось худий, а хтось – повненький, хтось – із карими очима, а хтось із блакитними, є високі, а є й маленькі. Також у світі є багато рас, національностей, у кожного з нас є свої захоплення, які схожі або відрізняються від захоплень інших. Це називається індивідуальністю людини. Усі ми різні, але всі ми –рівні!

Ведучий розказує про види насильства: фізичне, психологічне, економічне, сексуальне.

Перегляд відеоматеріалу «Вільні від насильства. Діти проти насильства» (<https://www.youtube.com/watch?v=Mb6lyajquMA>).

Ведучий. Як ви побачили, насильство – це складна проблема людства. Вона може торкнутися кожної людини. Сьогодні ми навчимося, як вирішити цю проблему.

4. Вправа «Вітер дме на ...»

Зі словами «Вітер дме на ...» ведучий починає гру. Щоб учасники гри більше дізналися один про одного, питання можуть бути такими: «Вітер дме на того, у кого темне волосся» – всі темноволосі повинні помінятися місцями. «Вітер дме на того, у кого є велосипед, скейт», «у кого є друзі», «у кого карі очі», «у кого блакитні очі» тощо. Хто не встиг зайняти місце, той ведучий. (Один стілець прибирається.)

Ведучий. Вам сподобалось? Що нового ви дізнались один про одного? Який висновок можна зробити після цієї гри? (Учитель підводить учнів до висновку, що всі ми різні за зовнішністю, здібностями, захопленнями). Попри це всі ми маємо однакові права та обов'язки!

5. Вправа «Закінчи речення»

При проведенні цієї вправи педагог продовжує збір інформації про учасників групи. Учасники надають письмові відповіді на питання на аркуші паперу.

Інструкція. Вам пропонується закінчити речення. Не роздумуючи, оскільки правильних чи неправильних відповідей не існує.

Поняв усе я боюся...

Я злюся, коли...

Мені сумно, коли...

Коли мене ображають, я...

Мене засмучує...

Відповідь «Не знаю» може свідчити про недостатній розвиток цієї здібності або про високу значимість проблеми, що викликає страх.

6. Вправа «Школа дружби»

Зробити колаж зі старих журналів, використовуючи маркери, клей, ножиці. Колаж має бути присвячений доброзичливим взаєминам у класі, школі. Представити іншим учасникам свій колаж.

- Які почуття викликають у вас ці ваші творчі роботи?
- Що можна зробити, щоб наша школа стала насправді «Школою дружби»?

7. Вправа «Спільне та відмінне»

Ведучий ставить запитання учасникам. Якщо дитина має стверджувальну відповідь, вона встає, якщо ні – сидить далі.

Мовчки встань, якщо:

тебе дражнили чи обзивали;

кепкували з тебе;

тебе не запрошували до гри чи спортивної команди;

тебе дражнили чи обзивали тому, що ти дівчинка;

тебе дражнили, через те, що ти не вмєш співати або танцювати;

сміялись, що ти часто хворієш;
 ти коли-небудь бачив, як когось дразнять, обзивають чи з когось насміхаються;
 ти колись почувався покинутим, небажаним, наляканим;
 з тебе чи з твого товариша сміялися через окуляри, брекети або через одяг,
 твій зріст, статуру, розміри чи форму тіла;
 хтось коли-небудь повівся з тобою підло, а ти не зміг сказати про це;
 ти коли-небудь спостерігав, як когось кривдять, але нічого не зробив проти
 цього;

ти вважав щось неправильним, але почувався незручно, бо сором'язливий та
 невпевнений у собі.

Рефлексія

Що ви відчували при проведенні вправ?

Що нового ви про себе дізналися?

Що нового ви дізналися про своїх друзів?

Ми з'ясували, що майже кожен піднімався, виконуючи вправу. Насправді, це
 було нелегко. Виявилось, що кожен знає, як це – бути скривдженим та ображеним,
 а особливо потрібно пам'ятати про необхідність надати допомогу іншій людині,
 щоб ніхто не страждав від знущань.

8. Вправа «Тактика впевненої поведінки»

Ведучий. Діти, ми вже знаємо, що психологічне насильство – це образи, глузу-
 вання, кепкування, приниження. Ці дії можуть призвести до фізичного насильства,
 до штовхань, стусанів, штурханини та навіть бійки. Як же себе поводити, щоб про-
 тистояти цькуванню?

Зараз ми об'єднаємось у дві групи: «День», «Ніч». Перша група на плакаті напише
 ідеї, як протистояти цькуванню, а друга – дії, які, навпаки, заохочують кривдника.

Варіанти протистояння психологічному насильству:

- відмовитися брати участь у цькуванні;
- розповісти дорослим про учня-кривдника;
- запросити скривдженого приєднатися до вашої групи;
- дати пораду кривдникові попросити вибачення в жертви;
- висловити власну позицію з використанням «Я – повідомлень»: «Мені не
 подобається, коли ти так ставишся до нього», «Я хочу, щоб ти перестав називати
 його тим прізвиськом»;
- показати свою приязнь до скривдженого, подбати про нього. Покласти
 руку на плече;
- збентежити кривдника влучним жартом, щоб він змінив поведінку.

Ведучий. Важливо запам'ятати, якщо ви бачите, що когось кривдять фізично,
 потрібно терміново шукати допомоги дорослих. Бо це загроза здоров'ю жертви,
 а можливо й життю. Потрібно відрізняти поведінку ябеди від протидії насильству.
 Ми всі маємо право почуватися безпечно в школі й усі маємо право на захист. Ваш
 моральний обов'язок – гарантувати почуття безпеки кожній дитині.

Рефлексія

Учасники можуть запитувати щодо змісту малюнків та висловлювати своє ба-
 чення їх змісту.

9. Вправа «Скульптура «Дружній клас»»

Учасникам потрібно створити «живу скульптуру» з назвою «Дружній клас».

Рефлексія

Ведучий висловлює подяку всім учасникам і просить кожного учасника сказати, які почуття викликало це завдання.

10. Ритуал прощання

Усі учасники беруться за руки й дарують одне одному усмішки: кожен підліток повертається до свого сусіда праворуч або ліворуч і, побажавши йому щось гарне, усміхається. Той так само усміхається наступному сусідові.

ЗАНЯТТЯ 8. ПРАВОВИЙ БРЕЙН-РИНГ «ПРАВОПОРЯДОК І ПІДЛІТОК»

Мета: продовжити роботу зі свідомого засвоєння учнями правових знань та вироблення в них стійкого переконання в необхідності виконання своїх прав і обов'язків; розвивати в них уміння орієнтуватися в життєвих ситуаціях, знаходити шляхи вирішення конфліктів, застосовувати отримані знання в житті.

Обладнання: плакати з інформацією про права дітей, аркуші формату А4 з надрукованими літерами, пам'ятки для журі, грамоти, емблеми, назви команд на картках, окуляри з рожевого паперу (орігамі), програвач, звуки для брейн-рингу (гонг).

Хід заняття

1. Вступ. Представлення гостей, журі, команд

Ведучий. Добрий день! Дуже раді бачити вас у нашому класі! Подивіться за вікно! Навколо світ, тиша і спокій. Ми всі маємо право на життя, освіту, медицину, сім'ю. Але не завжди все так добре, як хотілося б! Проблеми існують! І ми повинні навчитися їх вирішувати.

У нашій державі дуже серйозна криміногенна обстановка. Багато випадків, коли саме підлітки здійснюють злочини або становляться жертвою злочину.

Як бачимо, ситуація досить серйозна, і тому сьогодні тема нашої гри – «Правопорядок і підліток».

Кажуть, коли все добре, «зніміть свої рожеві окуляри!».

Діти 6-го класу, для того, щоб у вас завжди все було добре, зробили вам ці рожеві окуляри, як символ оптимізму. (Роздає всім гостям та учасникам «рожеві окуляри».)

– Отже, ми починаємо!

Ведучий. Пані та панове! Юні королі думки! Ми раді вітати вас у цьому класі! Сьогодні тут зібрались ті, кого хвилює майбутнє нашої країни, кого ми можемо назвати інтелектуальною елітою нашої школи. Наразі в цьому залі відбудеться турнір інтелектуалів, брейн-ринг «Правопорядок і підліток».

Я вітаю всіх присутніх на нашому правовому брейн-рингу. Сьогодні зустрічаються дві команди: одна з них – «Грім», друга – «Право». Перш, ніж я запрошу команди на ринг, хочу нагадати вам, шановні вболівальники, що ваша підтримка додасть сили та енергії всім учасникам цих змагань.

А тепер я представлю вам журі, яке буде оцінювати виступи команд. До складу журі входять: заступник директора з НВП, співробітник ЮП ГУНП, спеціаліст ССД.

Діти, привітаємо наше журі! (Звучить музична композиція.) А зараз запрошуємо команди «Грім» та «Право» на свої місця.

Правила гри

Ведучий. Як ви знаєте, у будь-якої гри є правила, і брейн-ринг не виняток. Якщо відповідь правильна, команда отримує один бал, якщо немає, – друга команда відповідає на питання і заробляє додатковий бал.

Інформація-попередження для уболівальників і глядачів.

У разі підказки в будь-якій формі журі має право видалити винного з класу до кінця гри, а поточне питання знімається.

Отже, ми бажаємо всім командам успіхів у змаганні. Нехай переможе найрозумніший! (Музична композиція.)

2. Конкурс «Життя навчить!» (За кожну правильну відповідь –1 бал.)

Ведучий. А зараз оголошується конкурс «Життя навчить!». Цей конкурс визначає, яка команда швидше орієнтується в нових обставинах, є найбільш ерудованою та кмітливою. Час для роздумів над питанням – 30 секунд. Отже, завдання для першої команди!

Питання для I команди

1. Як звали всесвітньо відомого детектива, який любив вівсянку? (Шерлок Холмс.)

2. Який злочин здійснили гуси з казки «Гуси-лебеді»? (Викрадення дитини.)

3. Як називається документ, у якому зібрані всі основні закони, що закріплюють суспільний і державний устрій країни? (Конституція.)

4. Один з державних символів, музичний чи музично-поетичний твір, який використовується в урочистих випадках. (Державний гімн.)

5. Як називається документ, який видається дитині при народженні? (Свідectво про народження.)

6. Як називається порушення громадського порядку і зневага до суспільних правил? (Хуліганство.)

7. Назвіть ім'я Богині правосуддя. (Феміда.)

8. Що тримає Феміда в руках? (Терези й ріг достатку.)

9. Хто захищає державу від ворогів? (Збройні сили.)

10. Що таке патріархат? (Верховенство чоловічої влади.)

Ведучий. А зараз завдання для другої команди!

Питання для II команди

1. У скільки років людина отримує паспорт? (У 14 років.)

2. Хто ухвалює Закони в Україні? (Верховна Рада.)

3. З якого віку встановлений призов молоді на службу в Збройні сили України? (18 років.)

4. Офіційна емблема держави, що зображується на грошових знаках, печатках, офіційних документах, вивісках державних установ і освітніх закладів? (Державний герб.)

5. Назвіть усесвітньо відомого англійського письменника, який писав детективи? (Артур Конан Дойль.)

6. Вік, з якого можливе притягнення до відповідальності. (14 років.)

7. Що таке матріархат? (Верховенство жіночої влади.)
8. Який документ захищає права дитини? (Конвенція про права дитини.)
9. Як називається літературний твір про вчинений злочин і його розслідування? (Детектив.)
10. Злочин, що полягає в таємному викраденні чужого майна. (Крадіжка.)

3. Конкурс для вболівальників. Правова вікторина

Ведучий. А зараз команди готуються до домашнього завдання. А ми проведемо конкурс для вболівальників.

1. Система обов'язкових для всіх, формально визначених правил поведінки, які встановлюються або дозволяються державою. (Право.)
2. Документ, у якому викладено важливі правила, обов'язки для всіх людей. (Декларація.)
3. Як називається злочин, про який ідеться в прислів'ях:
Без дозволу взяв, нікому не сказав (крадіжка);
І той крав, що крав, і той, що вкривав (співучасник).
4. Про які пом'якшуючі і обтяжуючі обставини йде мова в прислів'ях:
Будинок палає, а крадій краде (мародерство – обтяжуюча обставина);
Повинну голову міч не січе (з'явився з повинною – пом'якшувальна обставина).

4. Руханка «Розмовляючі руки»

Ведучий ділить учасників на «перший-другий». Перші номери утворюють внутрішнє коло, другі номери – зовнішнє коло, стоячи обличчям один до одного. Ведучий дає команди учасникам, які необхідно виконати мовчки руками у створених парах: привітатися, поборотися руками, помиритися руками, висловити підтримку, пожаліти руками, висловити радість, побажати удачу, попроситися. По команді ведучого учасники зовнішнього кола переходять за годинниковою стрілкою до інших учасників внутрішнього кола.

5. Домашнє завдання «Все життя – театр, а ми в ньому актори»

(Максимальна оцінка за домашнє завдання – 5 балів.)

Ведучий. А зараз конкурс «Все життя – театр, а ми в ньому актори». Команди підготували домашнє завдання й покажуть сценку з казки, у якій порушено права людини. Команда «Грім» підготувала сценку з казки «Колобок», команда «Право» – сценку з казки «Ріпка».

6. Конкурс «Юридична консультація»

(За кожен правильну відповідь команда отримує 1 бал.)

Гравці по черзі відповідають на запитання ведучого, даючи таким чином юридичну консультацію присутнім у класі. Час для роздумів – 30 секунд.

1. Який відомий музичний твір написав Павло Чубинський? (Державний Гімн України.)
2. Як називається столиця України? (Київ.)
3. Гарант Конституції – це... (Президент.)
4. У якому віці дитина може самостійно звернутися до суду? (З 14 років.)

5. Головнокомандувач Збройних сил України – це... . (Президент.)
6. Грошова одиниця в Україні – це... . (Гривня.)
7. Іноземні гроші – це... . (Валюта.)
8. Скільки областей в Україні? (24, АР Крим, міста Севастополь та Київ.)
9. У якому році Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята Декларація прав людини? (1959 р.)
10. Яка освіта є обов'язковою в нашій державі? (Середня.)
11. Хто автор музики до Державного Гімну України? (Михайло Вербицький.)
12. Чим визначаються правила поведінки в школі? (Уставом школи.)

7. Конкурс «Буква закону»

Ведучий. Цей конкурс проводиться для капітанів команд. На столі розкладені букви алфавіту. Капітани по черзі вибирають букви, називають їх, показуючи присутнім у класі, а я зачитую питання, позначене цією буквою. За кожну правильну відповідь команда отримує 1 бал. Час для роздумів 30 секунд.

Умова для капітанів: буква, щодо якої дано правильну відповідь, залишається в капітана, а та, яка залишилася без відповіді, переходить ведучому.

Ситуації

А) Мати примушувала 13-річного Віталія щодня після уроків працювати на місцевому ринку, допомагати дорослим переносити важкі вантажі. (Порушені права Віталія, адже кожна дитина має право на захист від експлуатації фізичною працею.)

Б) Юлі було відмовлено в прийомі документів у 10 клас через її національність. (Порушено право на освіту. Крім того, усі діти, незалежно від раси, кольору шкіри, національності, релігії, мають однакові права.)

В) Василя часто й жорстоко бив батько. Хлопець звернувся до класного керівника, але той заявив, що за свої вчинки він заслуговує покарання. (Порушено право на захист від усіх форм насильства. Класний керівник є посадовою особою, тому повинен захищати права дитини, вжити заходів, щоб забезпечити ці права.)

Г) За низьку оцінку учень словесно образив учителя в присутності всього класу. (Порушено право вчителя на повагу до своєї гідності.)

Г) Марія звернулася до лікарні й поскаржилась на гострий біль, але лікар попросив її почекати до наступного дня, тому що прийом пацієнтів закінчений. (Порушено право Марії на медичну допомогу. Лікар зобов'язаний був приділити їй увагу.)

Д) Машу в класі часто жартома обзивали інші діти. Чи порушено її права? (Порушено право на повагу честі і гідності кожної людини.)

8. Конкурс «Хто на що здатний» (Максимальна оцінка – 5 балів.)

Кожна команда отримала завдання: уважно вивчити Конвенцію про права дитини і представити вподобане право. Діти підготували його захист.

На сцену запрошуються команда «Грім», «Право». (Учні представляють захист вибраного права: плакат, вірш, сценка.)

9. Руханка «Карлики-велетні».

Усі стають у коло.

Ведучий. Я буду говорити два слова: «Карлики» або «Велетні». Якщо я скажу – «Карлики», то ви всі повинні сісти, якщо «Велетні» – то встати. Я можу вас плутати і називати інші слова. Якщо хтось переплутає і встане або сяде невчасно, він виходить з гри.

10. Конкурс «Термінологічний»

(За кожную правильну відповідь команда отримує 1 бал.)

Ведучий. А тепер перевіримо, наскільки добре наші команди знають терміни. Я ставлю питання й та команда, яка готова, підносить руку. На роздуми – 30 секунд. Якщо команда неправильно відповідає, право відповіді передається другій команді.

1. Документ, що засвідчує особу. (Паспорт.)
2. Документ про отриману середню освіту. (Атестат.)
3. Акт, який встановлює загальнообов'язкові правила в суспільстві та має найвищу юридичну силу в Україні. (Закон.)
4. Що надається дитині при народженні? (Ім'я, прізвище, по батькові та громадянство.)
5. Які документи державного значення видає Президент України? (Наказ.)
6. Угода, міжнародний договір з якогось одного спеціального питання, що визначає права й обов'язки держав у певній окремій галузі. (Конвенція.)
7. Загальний термін, яким позначають систематичні переслідування з образами, цькуванням, упереджене ставлення в навчальному закладі. (Шкільне цькування або шкільний булінг.)
8. Як називається структура, яка відповідає за правопорядок у державі? (Поліція.)

11. Вправа «Айсберг»

Ведучий. Діти, уявіть, що ви потрапили в ситуацію: перед вами айсберг! Що потрібно зробити, щоб перейти на той бік айсберга?

Ваші пропозиції? (Ведучий малює айсберг на аркуші фліпчарту та записує відповіді дітей.)

Ведучий. Зрозуміло, що айсберг символізує проблему. Ви сьогодні запропонували багато ідей, як впоратися з будь-якою життєвою проблемою. (Обійти, підірвати, перелізти.)

Запам'ятайте, що будь-яку проблему можна вирішити, якщо докласти зусиль. З огляду на те, що наші діти добре знають закони, то вирішувати проблеми вони будуть тільки в правовому полі.

10. Підбиття підсумків

Ведучий. А тепер найголовніше – підбиття підсумків нашого брейн-рингу.

Слово надається нашому шановному журі!

Право вручити дипломи надається представнику поліції.

Команда «Грім» посідає ___ місце в нелегкій боротьбі.

Команда «Право» посідає ___ місце за активну участь у правовому брейн-рингу.

Наша зустріч добігла кінця. Дякуємо командам за активну участь, журі – за справедливі оцінки, а вболівальникам – за активну підтримку!

ЗАНЯТТЯ 9. ЗАСІДАННЯ КРУГЛОГО СТОЛУ «КОЛО ТВОЇХ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ»

Мета: поглибити знання учнів про права та свободи людини і дитини, навчити учасників знаходити порушення прав дитини в повсякденному житті; ознайомити учнів з нормативно-правовими актами щодо прав людини, навчити аналізувати законодавчу базу щодо реалізації та порушення прав у житті; розвивати творчі здібності; сприяти формуванню правової свідомості; прищеплювати правову культуру.

Учасники: діти, заступник директора з НВР, представник ЮП ГУНП.

Обладнання: плакат, картки, ілюстрації, Конвенція ООН про права дитини, картки з назвами статей Конвенції ООН.

Хід зустрічі

Вступне слово педагога, представлення запрошених

Ведучий. Останнім часом ми чуємо із засобів масової інформації про скоєні підлітками правопорушення. Бажаючи подорослішати, проявити себе якось перед однолітками, замість добрих справ, вони обирають шлях порушення закону. Дітей, педагогів, батьків бентежить проблема зростання кількості правопорушень, тому сьогодні ми поговоримо про цю проблему.

При підготовці до нашого засідання діти висловлювали думки про те, що сьогодні вони хотіли б більше дізнатися про свої права, зустрітися з представниками поліції й отримати відповіді на питання, які їх хвилюють. Виконуючи їх побажання, ми запросили на наше засідання гостей (представлення гостей).

Це заступник директора з НВР, яка відповідає за профілактику правопорушень у нашій школі, і представник ювенальної превенції Головного управління національної поліції.

2. Мозковий штурм «Права дитини та закон»

Ведучий. Що ми знаємо про права дитини? Давайте перевіримо. (Діти відповідають на питання.)

- Як називається міжнародний договір, який встановлює права і обов'язки держав у певній сфері? (Конвенція.)
- Коли була ухвалена Конвенція про права дитини? (20 листопада 1989 р.)
- Коли Конвенція набула чинності в Україні? (27 вересня 1991 р.)
- До якого віку особа вважається дитиною? (До 18 років.)

Ведучий. З ваших відповідей зрозуміло, що ви готові до обговорення цієї теми.

3. Вправа «Права людини»

Ведучий. Для виконання вправи дітям пропонується об'єднатися в групи з 4 осіб (за порами року).

Кожна група отримує Конвенцію про права дитини й картки з правами, записаними в таблиці. Потрібно визначити статті прав. Кожна група коментує свої відповіді.

Стаття	Конвенція про права дитини
	• Право не розлучатися з батьками всупереч їх бажанню.
	• Право на повагу до своєї гідності і захист від усіх форм насильства.
	• Усі діти мають рівні права.
	• Право на життя.
	• Право дітей-інвалідів на особливу турботу.
	• Право на медичну допомогу.
	• Право на працю і відпочинок
	• Право на освіту.
	• Право на захист від експлуатації фізичною працею.
	• Право на корисну і якісну їжу.
	• Право знати своїх батьків і право на їх піклування.

Підсумок. Крім Конвенції про права дитини, існують й інші документи, які захищають їх права. Це Конституція України, Закон «Про охорону дитинства», Закон «Про освіту», Закон «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» та інші.

4. Гра «Уважні цифри»

Ведучий. Усі сядьте в коло. Як тільки я голосно назву якусь цифру (наприклад, «три»), одночасно встануть стільки дітей, скільки названо. Домовлятися один з одним не можна.

5. Вправа «Обов'язки»

Ведучий. Немає прав без обов'язків, а обов'язків без прав. Який ви знаєте документ, який регламентує ваші обов'язки, як учнів школи? (Учні називають «Статут школи» і по черзі перераховують його положення.)

Підсумок

Ведучий. Якщо учень не виконує положення «Статуту школи», яку відповідальність він несе? (Кілька учнів дають відповідь на питання.)

Час запитань та відповідей (до гостя)

Ведучий. А тепер, діти, у вас є можливість звернутись до нашого гостя з питаннями, які вас цікавлять.

Наприклад:

- Які особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх?

- До кого ми можемо звернутись для захисту своїх прав?

- Чи є покарання дитини в сім'ї насильством над ним?

- Чи часто неповнолітні залучаються до відповідальності в нашому місті?

6. Вікторина «Права в казках»

Ведучий. Не тільки в житті, але й у казці можна зустріти порушення прав героїв або невиконання ними обов'язків. (Кожній команді пропонується вибрати картку із завданням з казки, у якій потрібно визначити права, які були порушені, або обов'язок, який не виконується.)

1. У казці про Колобка яке право героя було порушено? (Порушено право на життя Колобка.)

2. Чи були порушені права головної героїні в казці про Попелюшку? (Порушено право Попелюшки на відпочинок, і експлуатація праці неповнолітнього.)

3. У казці про пана Коцького порушувалося право kota, коли його відвезли в ліс? (Так, порушено його право на житло.)

4. Чи всі обов'язки виконував Буратіно в казці «Золотий ключик»? (Буратіно нехтував обов'язком отримувати освіту.)

5. Чи порушує Коза-дереза права інших героїв казки? (Порушувала право зайчика на житло.)

6. Чи були порушені права в казці «Їжак і заєць»? (Так, заєць порушив право їжака на повагу до своєї гідності.)

7. Чи були порушені права дідом і бабою в казці «Кривенька качечка»? (Порушено право качки на захист від втручання в особисте життя.)

8. Чи порушувалися права Дюймовочки? (Так, було порушено її право вільно висловлювати свої погляди, право на освіту, право на якісне харчування, право вільного пересування; примусова праця, примусове утримання, викрадення.)

9. Права кого з героїв були порушені в казці «Котигорошко»? (У цій казці були порушені права братів і сестри Котигорошка на право не розлучатися зі своїми батьками.)

10. У якій казці сіра особистість здійснює підступний план вбивства двох осіб і тільки завдяки своєчасному втручання громадськості все закінчується добре? (Вовк у казці «Червона Шапочка».)

11. Назвіть казку, де йдеться про спортсмена, який відправляється на змагання з бігу з перешкодами. Хитрість і витримка дозволили йому підійти до фінішу, але фініш трагічний; виявивши злочинну самовпевненість, він гине. («Колобок».)

12. У якій казці посадова особа грубо порушила принцип «Від кожного за здібностями, кожному – за працею» і привласнила зарплату працівника? Останній вчинив самосуд, заподіявши посадовій особі тяжкі тілесні ушкодження. («Поп і Балда».)

13. У якій казці жінка задумує викрасти чужу дитину, використовуючи при цьому лігальні апарати? («Сестричка Оленка та братик Іванко».)

14. Героїня якої казки, одягнена в дорогу шубу, з'явилася в гості й залишилася там – дуже вже їй сподобався інтер'єр? І в яку тільки інстанцію не звертався господар, поки дії непроханої гості були кваліфіковані як незаконне захоплення житла? («Лисиця і Заєць».)

7. Руханка «Мавпа, слон, орел»

Учасники стають у коло. У центрі знаходиться ведучий. Ведучий повертається навколо себе, показує на будь-якого учасника й називає «орел», «слон» або «мавпа». Якщо ведучий сказав «орел», учасник, на якого він показав, повинен показати дзьоб, два сусідніх учасники повинні показати крила. Якщо ведучий сказав «мавпа», учасник, на якого він показав, повинен скривити обличчя, два сусідніх учасники підносять руки й чешуть пахви, як мавпи. Якщо ведучий сказав «слон», учасник, на якого він показав, повинен зобразити хобот, два сусідніх учасники повинні зобразити великі вуха. Якщо хтось із учасників забув показати свій символ чи показав символ не тієї тварини, він стає ведучим.

8. Колаж «Права в новинах»

Ведучий об'єднує учасників у три підгрупи, кожній з яких роздає дитячі та молодіжні газети, журнали. Переглядаючи зміст газет і журналів, учасникам потрібно знайти ілюстрації та приклади, у яких захищають або порушують права дитини (наприклад, стаття про спортивні змагання підлітків ілюструє право на дозволя тощо) і створити плакат чи газету «Права в новинах».

Після цього учасники презентують напрацювання, ілюструючи порушення або захист прав дитини.

Ведучий. Чи легко було знайти в газеті, журналі повідомлення, які ілюструють ситуації порушення та захисту прав дитини? Які ваші думки, висновки після виконання цієї вправи?

9. Підбиття підсумків

Ведучий. Отже, ми дякуємо всім присутнім, нашим гостям. Діти, чи дізналися ви щось нове для вас? (Діти висловлюють свої думки.)

На занятті ви навчались новому, брали участь у цікавих вправах, завданнях, казкових вікторинах. Сподіваюсь, що вам сподобалось. Тепер ви стали більш обізнані в правах та обов'язках дитини й знаєте, що потрібно поважати права інших людей. Дякую за увагу!

ЗАНЯТТЯ № 10. ШКІЛЬНА МЕДІАЦІЯ

Актуальність. У всьому світі медіація є однією з найпопулярніших форм урегулювання конфліктів. Медіація – це процес врегулювання ділових особистих або інших конфліктів за участю незалежного та безстороннього посередника. Медіація в школі – інноваційний підхід до вирішення міжособистісних конфліктів, які виникають між учасниками освітнього процесу, метою впровадження якого є реалізація практики конструктивної ненасильницької взаємодії в конфліктних ситуаціях. У медіації діти навчаються управляти конфліктами, приймати рішення та відповідати за власні вчинки, слухати опонента тощо.

Мета заняття: проаналізувати суть медіації, її головну мету; встановити переваги процедури примирення (медіації); ознайомити з принципами й структурою медіації; презентувати учням діяльність Шкільної служби порозуміння.

Обладнання та матеріали: мультимедійне обладнання, маркери, фліпчарт, картки, скотч або клей.

Хід заняття

Мінілекція «Шкільна медіація»

Медіація – вид альтернативного врегулювання спорів, метод вирішення спорів із залученням посередника (медіатора), який допомагає сторонам конфлікту налагодити процес комунікації та проаналізувати конфліктну ситуацію таким чином, щоб вони самі змогли обрати той варіант рішення, який би задовольняв інтереси й потреби всіх учасників конфлікту.

Принципи медіації:

- добровільність: кожна зі сторін добровільно обирає рішення щодо участі в переговорах й усвідомлює, що рішення може бути досягнуто тільки шляхом співпраці; існує можливість добровільного припинення процесу на будь-якому етапі;
  - конфіденційність: усе, що відбувається на медіації, не розголошується ні медіатором, ні сторонами, за винятком ситуацій, коли сторони планують завдати шкоди собі чи комусь;
  - щирість намірів щодо вирішення конфлікту;
  - неупередженість посередника;
  - нейтральність, відсутність оцінки: під час процесу медіатор не займає позиції жодної зі сторін, не оцінює їх, а рівною мірою допомагає обом; медіатор зберігає нейтральність щодо конфлікту (не «втягується» в суперечку) і водночас щиро прагне допомогти сторонам знайти найкраще для обох рішення;
    - розподіл відповідальності: сторони несуть відповідальність за прийняття рішення та його виконання, медіатор – за дотримання правил та принципів процедури;
    - правомочність сторін;
    - неформальність та гнучкість процедури медіації.

Переваги медіації:

- економія часу;
- конфіденційність процедури;
- можливість збереження або відновлення ділових відносин з партнерами;
- можливість запобігання виникненню подібних конфліктів у майбутньому;
- гарантія виконання рішення (у випадку успішної медіації).

2. Перегляд відеоматеріалу «Шкільна медіація» <https://www.youtube.com/watch?v=ZKmaaOPj-OU>.

Ведучий пропонує дітям переглянути відео про те, як проходить процедура медіації в школі.

Сценарій медіатора. Основні правила взаємодії

Ведучий роздає учасникам картки з написаними на них техніками, назвами етапів медіації тощо (так, щоб у кожного було по декілька карток).

Картки

- Вступне слово медіатора
- Розповіді сторін
- Обговорення шляхів розв'язання конфлікту
- Укладання та підписання угоди про примирення
- Налагодження контактів зі сторонами
- Організація простору для проведення медіації
- Визначення мети зустрічі
- Представлення послідовності зустрічі
- Оголошення правил роботи
- Детальне узгодження сторонами суті проблеми та ключових моментів, що потребують розв'язання

- Озвучення проблеми учасниками
- Визначення переліку проблем
- Угода

На фліпчарті малюється будинок з чотирьох поверхів, кожен з яких позначає один з етапів медіації: вхід – початок медіації, дах – результат. Після цього учасникам пропонують розмістити картки (закріплюються скотчем або клеєм) на фліпчарті так, щоб вони відображали послідовність етапів медіації та дій медіатора. Той, хто має варіант розміщення своєї картки, підносить руку та пропонує його групі. Якщо варіант правильний, картку прикріплюють.

Питання для обговорення

1. Як зміна етапів може вплинути на результат медіації?
2. Чому кожен з етапів важливий для медіації?
3. Що буде, якщо який етап виключити з медіації?

До уваги вєдучого. Коли всі картки розміщено, вєдучий резюмує сказане, підкрєслєє важливєсть збереженнє послєдовностє в процесє медіації та зауважує важливєсть дотримання певних технєк та стратегєй поведєнки.

Вручення буклетів «Медіація»

5. Підбиття підсумків програми

Заключне коло на теми «Моє враженнє вєд тренєнгу», «Хочу побажати ...».

Вєдучий вєдводить процедуру кола, де ставить питаннє: «Вашє враженнє вєд тренєнгу? Вашє побажання однє одному. Що найважливише ви отримали вєд цього тренєнгу для себе, для свого розвитку?».

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ УКРАЇНИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ

- Конституція України від 28.06.1996 року
- Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18.12.2018 року № 2657-VIII
- Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 року № 2401 – III.
- Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків» від 08.09.2005 року № 2866 – IV, у редакції від 07.01.2018 року
- Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 року № 2229 – VIII
- Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення окремих положень про обмеження місць куріння тютюнових виробів» від 24.05.2012 року № 4844 – VI
- Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 року № 2342 – IV
- Закон України «Про захист персональних даних» від 2010 року, у редакції від 30.01.2018 року
- Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року № 2947 – III
- Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року за № 435 – IV
- Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 року № 8073 – X, у редакції від 22.08.2019 року
- наказ МОН України «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки України щодо розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2020 року» від 08.08.2017 року № 1127
- постанова КМУ «Про деякі питання освітнього омбудсмена» від 06.06.2018 року № 491
- постанова КМУ «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі» від 22.08.2018 року № 658
- постанова КМУ «Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю» від 03.10.2018 року № 800
- розпорядження КМУ «Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року», від 18.12.2018 року № 1027
- лист МОН України «Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству» від 29.12.2018 року № 1/9 – 790
- лист МОН України «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству» від 18.05.2018 року №1/11 – 5480
- лист МОН України «Рекомендації для закладів освіти щодо застосувань норм Закону України щодо протидії булінгу» від 29.01.2019 року № 1/11-881
- лист МОН України «Деякі питання щодо створення у 2019/2020 н. р. безпечного освітнього середовища, формування в дітей та учнівської молоді ціннісних життєвих навичок» від 27.06.2019 року № 1/9-414

• лист МОН України «Щодо профілактики кримінальних правопорушень серед неповнолітніх» від 28.01.2019 року № 1/11 – 849

МІЖНАРОДНІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ З ПИТАНЬ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ

• Конвенція про права дитини від 20.10.1989 року. Конвенцію ратифіковано постановою ВР 27.02.1992 року № 789 – XII.

• Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута). Конвенцію ратифіковано законом № 3017-VI (3017-17) від 15.02.2011 року.

• Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25.10.1980 року. Набула чинності в Україні 01.06.2011 року.

• Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей від 19.10.1996 року. Дата ратифікації Україною: 14.09.2006 року. Набула чинності в Україні 01.02.2008 року.

• Конвенція про контакт з дітьми. Дата підписання: 15.05.2003 року. Дата ратифікації Україною: 20.09.2006 року. Набула чинності в Україні 01.04.2007 року.

• Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми. Дата підписання: 20.05.1980 року. Дата ратифікації Україною: 06.03.2008 року. Набула чинності в Україні 01.11.2008 року.

• Європейська конвенція про здійснення прав дітей. Дата підписання: 25.01.1996 року. Дата ратифікації Україною: 03.08.2006 року. Дата підписання від імені України: 07.05.1999 року. Набула чинності в Україні 01.04.2007 року.

• Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом. Дата підписання: 15.10.1975 року. Дата ратифікації Україною: 14.01.2009 року. Набула чинності в Україні 27.06.2009 року.

• Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182. Підписана 17.06.1999 року. Ратифікація Україною: 05.10.2000 року.

• Конвенція про кіберзлочинність. Дата підписання: 23.11.2001 року. Дата ратифікації: 07.09.2005 року. Набула чинності в Україні 01.07.2006 року.

• Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії. Підписано 20.11.1989 року. Ратифіковано Україною: 03.04.2003 року.

ГЛОСАРІЙ

Агресивна поведінка – це вид поведінки, спрямованої на нанесення образи або ушкодження людині, живій істоті чи предмету.

Агресивність – це риса характеру, звичка і схильність реагувати на все агресивно.

Алекситимія (від грец. А – заперечення, lexis – слово, thyme – почуття) – нездатність особи називати емоції, пережиті нею самою або іншими людьми, тобто переводити їх у вербальний план.

Буллінг – це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, унаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Віктимна поведінка – провокаційна поведінка потенційної жертви насильства в сім'ї.

ВООЗ – всесвітня організація охорони здоров'я, спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй, яка опікується проблемами охорони здоров'я у світовому масштабі. Штаб-квартира розташована в Женеві. До складу ВООЗ на 2018 рік входить 194 країни.

Газлайтинг – форма психологічної маніпуляції, яка використовується з метою змусити жертву сумніватися в адекватності свого сприйняття навколишньої дійсності, ставити під сумнів власну пам'ять та розсудливість.

Гемблінг – вид ігрової залежності, яскраво виражений хворобливий стан, який характеризується вираженим хворобливим станом, певними клінічними ознаками й потребує лікування. Люди, які страждають на гемблінг, уже не контролюють свої дії і дуже часто чинять кримінальні протиправні дії, нерідко пов'язані з продажем наркотиків.

Гендерна рівність – рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Генералізований тривожний розлад – психічний розлад, різновид неврозу, що характеризується загальною стійкою тривогою, не пов'язаною з певними об'єктами або ситуаціями. Часто супроводжується скаргами на постійну нервозність, тремтіння, м'язову напругу, пітливість, серцебиття, запаморочення і дискомфорт у ділянці сонячного сплетіння.

Девіантна поведінка (від лат. deviation – відхилення) – тип соціальної поведінки, який суперечить прийнятним у суспільстві правовим, моральним, соціальним нормам і стереотипам.

Деліквентні прояви – вид соціально неприйнятної поведінки, яка охоплює типи відхилень від норми: 1) дефекти в організації виховання, що призводять до розвитку антисуспільної орієнтації й асоціальної мотивації; 2) дефекти в розумінні та виконанні соціальних ролей, що спричинюють заперечення ролі, нерозуміння її соціальної значущості або відхилення від виконання ролі; 3) дефекти в системі спілкування; 4) дефекти індивідуального соціального досвіду, що залежать від

помилку у вихованні, специфіки спілкування (наприклад, у родині), засвоєння норм асоціальної поведінки як негативних моделей для ототожнення; 5) дефекти соціального контролю, що залежать від недостатньої ефективності діяльності родини, навчально-виховних і виробничих організацій, правоохоронних органів; 6) дефекти соціальної адаптації, які відображають, зокрема, процеси міграції та урбанізації.

Дефіцитарний психічний розвиток — це вид психічного розвитку, що є наслідком глибоких порушень або дефіциту аналізаторних систем — зорової, слухової, опорно-рухової.

Дискримінація за ознакою статі — ситуація, за якої особа та/або група осіб за ознаками статі, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами або привілеями в будь-якій формі, встановленій Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», крім випадків, коли такі обмеження або привілеї мають правомірну об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

Дистрес — це «шкідливий» стрес, внаслідок якого вичерпуються захисні сили організму та зриваються механізми адаптації, організм слабшає, що призводить до розвитку різних захворювань.

Дитина, яка постраждала від насильства за ознакою статі — особа, яка не досягла вісімнадцятирічного віку та зазнала насильства за ознакою статі або стала свідком (очевидцем) такого насильства.

Дитина-кривдик — особа, яка не досягла вісімнадцятирічного віку та вчинила насильство за ознакою статі.

Екстерналізаційні розлади поведінки — деструктивні розлади поведінки з утрудненням контролю психічних імпульсів. До деструктивних розладів поведінки відносяться: антисоціальні розлади, опозиційні розлади, пірманія, клептоманія, пошкодження майна, крадіжки, порушення загальноприйнятих норм поведінки.

Енкопрез — нетримання калу, нездатність контролювати акт дефекації, зустрічається переважно в дітей, у рідкісних випадках у дорослих.

Інтерналізаційні розлади поведінки — розлади, які порушують поведінку особистості внаслідок неможливості прийняття особою норм, цінностей, поглядів, які зовні нав'язуються батьками, вихователями, суспільною групою. Це один з механізмів соціалізації та суспільного розвитку особистості.

Конформність — піддатливість людини до реального чи уявного тиску іншої людини або групи, що виявляється в зміні її поведінки і настанов у відповідність до раніше не поділюваної позиції.

Кривдик — особа, яка вчинила насильство за ознакою статі.

Лудоманія — вид ігрової залежності, який характеризується невротичним станом, коли за бажанням людина може контролювати себе і відірватися від ігри.

Насильство за ознакою статі — діяння, спрямовані проти осіб через їхню стать, або поширені в суспільстві звичаї чи традиції (стереотипні уявлення про соціальні функції (становище, обов'язки тощо) жінок і чоловіків), або діяння, що стосуються переважно осіб певної статі чи зачіпають їх непропорційно, які завдають фізичної, сексуальної, психологічної або економічної шкоди чи страждань, включаючи погрози таких дій, у публічному або приватному житті.

Омбудсмен (від швед. ombudsman – «представник») – посадова особа, на яку покладаються функції контролю за дотриманням законних прав та інтересів громадян у діяльності органів виконавчої влади і посадових осіб. Офіційні назви посади в різних країнах розрізняються. На сучасному етапі посада омбудсмена існує в понад 100 країнах світу.

Онїхофагія – психічний розлад, що виражається в нав'язливому обкусуванні нігтів.

Правове виховання – виховна діяльність школи, сім'ї, правоохоронних органів, спрямована на формування правової свідомості та навичок і звичок правомірної поведінки школярів.

Право – це система обов'язкових для всіх, формально визначених правил поведінки, які встановлюються або дозволяються державою.

Превенція – система заходів, спрямована на запобігання, попередження чого-небудь (наприклад – злочинів).

Превентивне виховання – запобігання відхиленням у поведінці на докриміногенному рівні та надання психолого-педагогічної, соціально-педагогічної, медико-психологічної допомоги дітям та сім'ям, що опинилися у складних життєвих обставинах. Основним аспектом превентивного виховання є превентивна практика, у якій задіяні всі суб'єкти соціального спрямування (освіта, охорона здоров'я, соціальні служби, підрозділи поліції).

Пробація – це система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого. Суть пробації полягає у встановленні нагляду за засудженим з покладенням на нього певних зобов'язань й обмежень, без ізоляції його від суспільства (відвідувати центри пробації, періодично зустрічатися з наглядовим офіцером, брати участь у певних різновидах діяльності, дотримуватися законослухняної поведінки тощо).

Ресоціалізація – у загальному значенні, це пристосування людини до життя в новому співтоваристві. Наприклад, еміграція, набуття нового віросповідання, входження в інший соціальний клас. У значенні правового терміну під ресоціалізацією розуміють свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства.

Сатисфакція – форма відшкодування шкоди, заподіяної потерпілій стороні внаслідок правопорушення.

Сексуальні домагання – дії сексуального характеру, виражені словесно (погрози, залякування, непристойні зауваження) або фізично (доторкання, поплескування), що принижують чи ображають осіб, які перебувають у відносинах трудового, службового, матеріального чи іншого підпорядкування.

Фобічні розлади – це група розладів, коли тривога виникає в певних ситуаціях або через зовнішні об'єкти, які хворі вважають небезпечними. Такі ситуації хворі в характерний спосіб намагаються уникнути або переносять їх з почуттям страху.

Фрустрація – обман, марне очікування. Негативний психологічний стан, що виникає в ситуації нездійснення якоїсь значущої для людини цілі або неможливості задоволення важливої потреби. Проявляється цей стан насамперед у почутті

розчарування й супроводжується напруженістю, тривожністю, інколи навіть відчаєм, почуттям безвиходу, депресією.

Ювенальна превенція – запобігання вчиненню правопорушень дітьми та проявам небезпеки щодо них.

Ювенальна юстиція (лат. *juvenālis* – юнацький; лат. *Iūstitia* – правосуддя) – правова система щодо захисту прав дітей, включає в себе установи і організації, що здійснюють правосуддя у справах про правопорушення, скоєні неповнолітніми.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Будь ласка, оберіть відповідь (одну чи декілька) на нижченаведені питання.

Згідно з визначенням Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», які є види насильства:

- а) фізичне, психологічне, сексуальне, економічне, домашнє
- б) фізичне, психологічне, сексуальне, економічне
- в) фізичне, психічне, сексуальне, економічне
- г) фізичне, психологічне, економічне, насильство за ознакою статті

Види булінгу:

- а) фізичний
- б) економічний
- в) психологічний
- г) кібербулінг
- д) сексуальний

Який вид відповідальності визначено нормами Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» за прояви булінгу:

- а) кримінальна
- б) ніякої
- в) адміністративна
- г) адміністративна та кримінальна

Яка посадова особа закладу освіти розглядає заяву про випадки булінгу (цькування) та ініціює проведення подальших дій щодо випадку:

- а) соціальний педагог закладу освіти
- б) керівник закладу освіти
- в) представник Національної поліції
- г) заступник керівника з виховної роботи

Куди можна звернутись із повідомленням про випадок домашнього насильства або про реальну його загрозу:

- а) правоохоронні органи
- б) заклади охорони здоров'я
- в) служби у справах дітей
- г) заклади освіти

Якого терміну для інформування та реагування на випадки насильства повинна дотримуватися уповноважена посадова особа закладу освіти

- а) протягом 3-х діб
- б) протягом тижня
- в) протягом доби
- г) протягом однієї години

У разі вирішення питання про постановку родини на облік сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, керівник закладу створює:

- а) команду психологічного супроводу
- б) тимчасову команду індивідуальної підтримки дитини
- в) педагогічну нараду
- г) план заходів з підтримки дитини

Хто з посадових осіб закладу освіти вивчає соціальний статус дитини, яка знаходиться в СЖО:

- а) соціальний педагог
- б) класний керівник
- в) практичний психолог
- г) кого призначить керівник

Не вважаються дискримінацією за ознакою статі:

- а) обов'язкова строкова військова служба для чоловіків, передбачена законом
- б) різниця в пенсійному віці для жінок і чоловіків, передбачена законом
- в) спеціальний захист жінок під час вагітності, пологів та грудного вигодовування дитини
- г) особливі вимоги щодо охорони праці жінок і чоловіків, пов'язані з охороною їх репродуктивного здоров'я

10. Коли відзначається Міжнародний день боротьби за ліквідацію насильства щодо жінок:

- а) 8 березня
- б) остання неділя травня
- в) 25 листопада
- г) 10 грудня

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Бойчук Ю. М. Концепція превентивного виховання учнівської молоді та можливості колективу щодо її реалізації. URL: http://gpl.co.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=264:-93&catid=10:our-tips&Itemid=113 (дата звернення: 31.08.2019).
2. Глобальне опитування про булінг. URL: <http://www.unicef.org/ukraine/ukr/infographicbullying-upd.pdf> (дата звернення: 31.08.2019).
3. Гриб В. В. Юридичний протокол. URL: https://protocol.ua/ua/buling_vidpovidalnist_1/ (дата звернення: 31.08.2019).
4. Закон України від 24.05.2012 року № 4844–VI «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення окремих положень про обмеження місць куріння тютюнових виробів». URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4844-17> (дата звернення: 31.08.2019).
5. Закон України від 18.12.2018 року № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення: 31.08.2019).
6. Закон України від 13.01.2005 року № 2342 – IV «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2342-15> (дата звернення: 31.08.2019).
7. Закон України від 08.09.2005 № 2866. Редакція від 07.01.2018. «Про забезпечення рівних прав жінок та чоловіків». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> (дата звернення: 31.08.2019).
8. Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-19 «Про запобігання та протидію домашньому насильству». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 31.08.2019).
9. Закон України від 2010 року. Редакція 30.01.2018 року. «Про захист персональних даних». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17> (дата звернення: 31.08.2019).
10. Закон України від 26.04.2001 № 2401–III «Про охорону дитинства». URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 31.08.2019).
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Редакція 22.08.2019 року. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 31.08.2019).
12. Конституція України. URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 31.08.2019).
13. Лист МОН України від 27.06.2019 № 1/9-414 «Деякі питання щодо створення у 2019/2020 н. р. безпечно освітнього середовища, формування в дітей та учнівської молоді ціннісних життєвих навичок». URL: <https://drive.google.com/file/d/1Ap6C0f7v3EkdWcCAjhe38h5TUh6p-dc/view> (дата звернення: 31.08.2019).
14. Лист МОН України від 18.05.2018 № 1/11-5480 «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству». URL: <https://drive.google.com/file/d/0B - zFVw7gKqnydU1BcnZiNUVTeWZqOUc5MmFqOQgWUTE2ZFpR/view> (дата звернення: 31.08.2019).

15. Лист МОН України від 29.01.2019 року № 1/11-881 «Рекомендації для закладів освіти щодо застосувань норм Закону України щодо протидії булінгу». URL: http://www.soippo.edu.ua/images/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2019/02/04/novost2/1_11-881%201.pdf (дата звернення: 31.08.2019).
16. Лист МОН України від 29.12.2018 року № 1/9 – 790 «Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству». URL: <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2019/1/4/7909.pdf> (дата звернення: 31.08.2019).
17. Лист МОН України від 28.01.2019 року № 1/11 – 849 «Щодо профілактики кримінальних правопорушень серед неповнолітніх». URL: http://rncrogatyn.at.ua/zima2019/1_11-849.pdf (дата звернення: 31.08.2019).
18. Луценко О. Л. Сімейне насильство на адресу дітей: наслідки для психічного здоров'я. Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції «2018-Ukrainian Mental Health Conference» (10–12 жовтня 2018 року), м. Київ. // Загальна і медична психологія. 2018. № 1 (01). С. 97–98.
19. Луценко О. Л., Штриголь Д. В., Міхановська Н. Г. Психологічні наслідки домашнього насильства на адресу дітей: природа порушень та стійкості / Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, 5 квітня 2019 р., м. Харків. С. 282–285.
20. Максимова Н. Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми насильства. Київ: Комітет сприяння захисту прав дітей, 2003. 342 с.
21. Методичні рекомендації щодо надання психосоціальної допомоги особам, постраждалим від гендернозумовленого насильства. КЗ «Запорізький обласний центр соціально-психологічної допомоги» Запорізької ОДА. Запоріжжя, 2016. С. 34–35.
22. Мірошниченко А. В. Насильство в сім'ї: URL:http://pravovaosvita.ucoz.ua/publ/nasilstvo_v_simji/1-1-0-13/ (дата звернення: 31.08.2019).
23. Навчіть дитину захищатися: метод. посібник / за заг. ред. Цюман Т. П. Український фонд «Благополуччя дітей», 2015. 60 с.
24. Наказ МОН України від 08.08.2017 № 1127 «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки України щодо розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2020 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18> (дата звернення: 31.08.2019).
25. Наказ МОН України від 22.05.2018 № 509 «Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18> (дата звернення: 31.08.2019).
26. Насильству немає виправдання: добірка матеріалів на допомогу протидії насиллю / уклад. Т. І. Касьяненко, Ж. П. Швачко. Суми, 2017. 33 с.
27. Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі: навч.-метод. посіб. / упоряд.: Дубровська Є. В., Ясеновська М. Е. Київ: Huss, 2011. 96 с.
28. Поліщук О. О. Поради батькам. URL: <http://irpin-vschoool.org.ua/batkam/porady/564-bulinh-sered-ditei-shcho-zminyut-novyj-zakon5> (дата звернення: 31.08.2019).
29. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян /за заг. ред. Безпалько О. В. К., ТОВ «К.І.С.», 2010. 242 с.

30. Попереження домашнього насильства: навчальний посібник для консультантів «Гарячих ліній»/ упор. : Краснова О. В., Калашник О. А. Київ, 2016. 90 с.
31. Постанова КМУ від 03.10.2018 року № 800 «Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2018-%D0%BF> (дата звернення: 31.08.2019).
32. Постанова КМУ від 06.06.2018 року № 491 «Про деякі питання освітнього омбудсмена». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018-%D0%BF> (дата звернення: 31.08.2019).
33. Постанова КМУ від 22.08.2018 року № 658 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF> (дата звернення: 31.08.2019).
34. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки : методичний посібник / за ред. З. Г. Кісарчук. Київ: Логос, 2015. 232 с.
35. Розпорядження КМУ від 18.12.2018 р. № 1027 «Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80> (дата звернення: 31.08.2019).
36. Романова О. Підвищення якості превентивного виховання – шлях до формування здоров'язбережувального середовища / Нова педагогічна думка. 2016. № 1 (85). С. 152–155.
37. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року за № 2947 – III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 31.08.2019).
38. Скиба М. Булінг серед дітей: що змінить новий закон і поради батькам. (Режим доступ URL: <https://www.uifuture.org/publications/news/24566-rubryka-zakon-buling>) (дата звернення: 31.08.2019).
39. Словник основних термінів та понять з превентивного виховання / за заг. ред. В. М. Оржеховської. Тернопіль : Терно-граф, 2007. 200 с.
40. Смольська Л. Психологічна безпека освітнього середовища: ефекти та перфекти. URL: <http://education-ua.org/ua/articles/855-psikhologichna-bezpeka-osvitnogo-seredovishcha-efekti-ta-perfekti> (дата звернення: 31.08.2019).
41. Сорока Я. Ю. Розвиток гендерного законодавства. Доповідь. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_11921 (дата звернення: 31.08.2019).
42. Стромило А. П. Насильство над дітьми та його наслідки / Вісник Черкаського університету. Науковий журнал. 2010. № 121. С. 140–143.
43. Формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. д. п. н., проф. Оржеховської В. М. Кіровоград : Імекс ЛТД, 2014. 172 с.
44. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435 – IV. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 31.08.2019).
45. Юрків Я. І. Сутність та зміст соціального феномену «насильство в сім'ї» // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота». 2013. Вип. 27. С. 234–237.
46. Як реагувати на випадки насильства в сім'ї. Для адвокатів, юристів та фахівців центрів / бюро безоплатної правової допомоги // ГО «Ла СтрадаУкраїна»,

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

Київський регіональний центр безоплатної правової допомоги, Програма Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Київ, 2015. 24 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

ЖУРНАЛ реєстрації фактів виявлення (звернення) про вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі

(заклад освіти)

Порядковий номер	Прізвище, ім'я, по батькові постраждалої особи та/або її законного представника, серія та номер паспорта або реквізити іншого документа, що посвідчує особу (за наявності), вік постраждалої особи, дата звернення, адреса проживання, контактні дані
Категорія постраждалої особи (доросла, дитина, недієздатна, обмежено дієздатна особа з інвалідністю)	Вид насильства: домашнє / за ознакою статі, фізичне, сексуальне, психологічне або економічне (короткий зміст заяви)
Прізвище, ім'я, по батькові кривдника, стать, вік, ступінь споріднення, адреса проживання, контактні дані (за наявності)	Повідомлення, отримане Національною поліцією (дата, час, найменування підрозділу, прізвище, ім'я, по батькові посадової особи, яка прийняла повідомлення)
Повідомлення, отримане службою у справах дітей (дата, час, прізвище, ім'я, по батькові посадової особи, яка прийняла повідомлення)	Повідомлення, отримане уповноваженою особою, визначеною відповідно до абзацу першого пункту 20 або пункту 23 Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі (дата, час, найменування органу, прізвище, ім'я, по батькові посадової особи, яка прийняла повідомлення)
Потреба в наданні медичної допомоги (так/ні), вжиті заходи, дата і номер направлення, найменування закладу, установи)	Заходи, вжиті до постраждалої особи, у разі залучення до їх реалізації
Заходи, вжиті до кривдника, у разі залучення до їх реалізації	Прізвище, ім'я, по батькові уповноваженої особи, яка внесла відомості про виявлення факту насильства або звернення про вчинення насильства

Додаток 2

Журнал обліку повідомлень про виявлену дитину чи сім'ю з дитиною / дітьми, яка має ознаки складних життєвих обставин

РОЗПОЧАТО _____ ЗАКІНЧЕНО _____

№ з/п	Дата та час надходження повідомлення, вид (усне, письмове)	Від кого надійшло повідомлення (ПІБ, адреса, юридична особа, інше джерело тощо)	Стислий зміст повідомлення	Дата обстеження умов проживання/ перебування дитини	Результат перевірки повідомлення	Вжиті заходи	Примітка

Банк даних про дітей, що опинилися у складних життєвих обставинах

ПІБ	Дата народження	Адреса проживання	Інформація про батьків, статус родини	Дата взяття на облік	Ознаки СЖО	Вжиті заходи	Дата зняття

Індивідуальний план супроводу дитини

Прізвище, ім'я, по батькові дитини								
Дата звернення								
Координатор випадку								
Склад тимчасової команди індивідуальної підтримки дитини								
<i>Заходи</i>					<i>Відпові- дальний</i>	<i>Термін</i>	<i>Відм. про вик.</i>	<i>Рез-сть</i>
Психологічні – консультування; – психолого-педагогічна діагностика; – корекція та реабілітація; – мінімізація наслідків травм від жорстокого поводження; – інше								
Соціально-педагогічні – просвітницька робота із сім'єю та дитиною; – залучення дитини до позаурочних та позашкільних заходів, гурткової роботи; – формування в дитини соціально важливих навичок; – визначення та зниження ризиків впливу соціуму на дитину; – індивідуальні консультації з навчальних предметів; – інше								
Медичні – організація медичного огляду – відновлювальна терапія; – психіатрична допомога; – профілактичні заходи; – санаторно-курортне лікування; – медичне спостереження; – інше								
Юридичні – допомога в захисті прав та інтересів; – представлення інтересів дитини в суді; – допомога в оформленні документів, пенсії, опіки тощо; – відновлення втрачених документів								
Економічні (із залученням інших організацій, установ) – грошова допомога; – придбання ліків, вітамінів, продуктів харчування, одягу; – інше								
Додаткові заходи (за результатами перегляду результативності плану)								

«Затверджую»
Директор _____

“ ____ ” _____ 20__ р.

АКТ

обстеження житлово-побутових умов проживання дитини

Нами, _____
(ПІБ, посада осіб, що проводили обстеження умов проживання)

на підставі _____
(заяви громадянина, письмового доручення органу опіки та піклування, запиту суду)

з метою обстеження умов проживання сім’ї _____ у
якій діти _____
за адресою: _____
(область, місто, район, село, вулиця, будинок, квартира)

Житло розташовано на _____ поверсі _____ поверхового будинку, скла-
дається з _____ кімнат
Санітарно-гігієнічні умови _____

Для виховання, розвитку та проживання дитини створено (не створено)
умови _____

Стисла характеристика стосунків у родині: _____
_____

Висновки комісії _____
За зазначеною адресою проживають і мають постійне місце реєстрації:

_____ (ПІБ, дата народження, родинний ступінь зв’язку)

Посадові особи, що склали акт:

_____ (посада) (підпис) (прізвище, ініціали)

З актом ознайомлен/а

_____ (підпис) _____ (П.І.Б.)

**Індивідуальна картка соціально-психологічного
супроводу дитини**

1. Прізвище, ім'я, по батькові дитини _____
  2. Клас _____
  3. Дата народження _____
  4. Домашня адреса _____
  5. Контактні телефони: _____
  6. Батьки: мати: _____
батько: _____
  7. Класний керівник _____
  8. Запит (від кого, короткий зміст) _____
  9. Згода батьків на здійснення супроводу (дата, підпис) _____
  10. Короткий анамнез: _____
  11. Інтереси, схильності: _____
  12. Діагностична робота з учнем _____
  13. Робота з батьками (бесіди, зустрічі, консультації) _____
  14. Робота з педагогічними працівниками (консультації, рекомендації) _____
  15. Результати проведення корекційно-розвивальної роботи з учнем _____
- Загальні рекомендації _____

Фахівець СПС закладу _____ (П.І.Б.)

Навчально-методичний посібник

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Упорядники: *В. В. Байдик, Н. О. Столбун*

Редактор *Л. П. Гобельовська*

Дизайн та верстка *Ю. Ф. Власова*

Дизайн обкладинки *А. І. Степаненко*

Літературні редактори, коректори: *В. В. Байдик, Н. О. Столбун*

Підписано до друку 12.11.2019 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.

Гарнітура AdonisC. Ум. друк. арк. 5,81.

Наклад 160 прим. Зам. № МА00-001470

Видавець і виготовлювач:

ТОВ «Друкарня Мадрид»

61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 11

Тел.: (057) 756-53-25

www.madrid.in.ua info@madrid.in.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4399 від 27.08.2012 року